

अनुक्रमणिका

—*—

प्रस्तावना	१-१५
(१) आवाहन	१७
(२) करुणासतक	२०
(३) स्मृतिचित्र	२२
(४) श्रीरामटेक	२३
(५) कवितेस !	२७
(६) अभागी शेतकऱ्याचे उद्गार	२८
(७) आशेस	३१
(८) स्वप्नीं तुला पाहत	३३
(९) कौतुक कोण करी ?	३४
(१०) संगमोत्सुक	३६
(११) पेरणी	३७
(१२) श्रीमुक्ताबाईंच्या समाधीपार्शी	४०
(१३) मी काय त्या वांचुन ?	४२
(१४) काळास-	४३
(१५) उचकी	४६
(१६) सादर्यास !	४७
(१७) पूर्णेच्या तीरावर-	४९
(१८) इंद्रधनुष्य	५१
(१९) शिवबास !	५३

(२०) क्षमस्व	५४
(२१) नक्षत्रावलि अंबरीं लुकलुके—	५५
(२२) गालबोट	५६
(२३) महाश्वेतेची दिनचर्या	५७
(२४) स्मृतितरंग	६०
(२५) निरोप घेतांना—	६२
(२६) मार्गप्रतीक्षा	६३
(२७) निंदकास—	६५
(२८) अंगाई—	६६
(२९) पेरणीसाठी—	६९
(३०) आटपाट नगरांत—	७१
(३१) ही कोण ?	७९
(३२) शिवाजी आणि चिपळूणकर	८१
(३३) आई !	८४
(३४) माझी तारी	८५
(३५) जुन्या गृहास	८७
(३६) हे सुख काय तुझ्या नगरीं ?	८९
(३७) अनुत्साह	९१
(३८) तुझ्या शोधांत	९२
(३९) संगमावरील सायंकाळ	९४
(४०) आमची शांता	९९
(४१) लव्हाळीं	१००
परिशिष्ट (टिपणी)	१०३

परमपूज्य

दिवंगत जननीसि

सादर समर्पण

लुन्हाळीं

परिचायक प्रस्तावना

माझे स्नेही व एका काळचे सहाध्यायी प्रो. कोळते यांच्या कवितेसंग्रहास मी परिचायक प्रस्तावना जोडावी अशी त्यांनी मला 'स्नेहभावाची आशा' केली व मीहि ती मान्य केली, परंतु ती मान्य करतांना माझ्या मनाची चलबिचल झाल्याशिवाय राहिली नाही. 'गुळाचा गणपति व गुळाचाच नैवेद्य' असा तर हा प्रकार व्हावयाचा नाही ना अशी शंका मला आली. वास्तविक त्यांनी हा बहुमान माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्यास न देतां एखाद्या अधिकारी व्यक्तीस बहाल केला असता तर अधिक शोभेल असे. कारण, त्यांचा व माझा ऋणानुबंध फार जुना नसला तरी बराच प्रसिद्ध आहे; त्यामुळे त्यांच्याविषयी अनुकूल अभिप्राय पडल्यास कांही रसिकांकडून माझ्यावर पक्षपातित्वाचा व प्रतिकूल उद्गार निघाल्यास कांही जणांकडून माझ्यावर मात्सर्याचा आरोप होण्याची भीति आहे. शिवाय कित्येकांना हा प्रसंग 'अहोरूपमहोर्ध्वनिः'च्या प्रकारापैकीहि वाटावयाचा ! परंतु प्रस्तुत संग्रहांत समाविष्ट केलेल्या बहुतेक सर्व कविता त्यांनी माझ्या सान्निध्यांत रचल्या असल्यामुळे, त्यांविषयी मला जसे मार्मिकतेने व निःपक्षपाताने लिहितां येईल तसे इतरांस लिहितां येणार नाही, असा

स्वतः प्रो० कोलते यांचा आग्रह पडल्यामुळे, व ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां रसिकांचाहि गैरसमज होण्याचें कारण नाही, अशी माझी खात्री पटल्यामुळे, मी या कार्यास प्रवृत्त झालों आहे.

कोणत्याहि कवीच्या कवितेचें मर्म समजून घेण्यापूर्वी त्याच्या मनोरचनेचा अभ्यास करणे आवश्यक असतें. त्याची मनोरचना तो ज्या वातावरणांत वाढला व ज्या निरनिराळ्या परिस्थितींतून त्याला मार्ग काढावा लागला त्यांवर अवलंबून असतें. बदलत्या ऋतुमानाचा पाषाणासारख्या कठोर पदार्थावरहि चिरकालिक परिणाम झाल्याखेरीज रहात नाही, मग तो कलाकाराच्या हल्लुवार हृदयावर घडल्यास नवल तें काय ? त्याचा स्वभाव, त्याच्या आवडीनिवडी, त्याचें शिक्षण व अध्ययन, त्याचे आवडते ग्रंथ, त्याच्या अंतःकरणावर घडलेले संस्कार इत्यादि अनेक गोष्टींचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्याशिवाय त्याच्या कृतीशीं रसजाला समरस होता येत नाही. कलावंताची कृति अशी आहे व ती अशी असावयास हवी होती असें सांगण्यापेक्षा ती कशी आहे ? व ती तशी कां ?—हें कथन करण्यांतच विवेचकाचें कौशल्य आहे. या दृष्टीने प्रो० कोलते यांच्या जीवनाकडे पाहिल्यास त्यांच्या कवितेच्या वेशाचा उलगडा सहज होईल.

कोलते यांचा शैशवकाल पश्चिमबऱ्हाड व पूर्वखानदेश यांच्या सीमासंगमावर वसलेल्या नरवेल व कोथळी या दोन खेड्यांच्या मोकळ्या हवेंत व्यतीत झाला आहे. या दोन स्थळीं अनुभवलेल्या सृष्टिसौंदर्याच्या नाजूक छटा त्यांच्या कांही वृत्ति प्रकरणांत प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. त्यांचा जन्म एका मराठा कुळांत झालेला, व त्या कुळाकडे परंपरागत

वन्हाडांतील एका खास गांवाची पाटिलकी चालत आलेली, यामुळे एका विशिष्ट प्रांतिक बोलीशी त्यांची जन्मतांच ओळख आहे—नव्हे, तिच्यावर त्यांचा हक्क आहे. या बोलीवर बाह्य जगांतील घडामोडींचे परिणाम फारच थोड्या प्रमाणांत झाले असल्यामुळे ती नागर भाषेप्रमाणे दूषित (—हवी तर सुसंस्कृत म्हणा—) झालेली नाही. या बोलीतील कांही विवक्षित, अर्थपूर्ण, -कोमल व सुटसुटित शब्दांची योजना त्यांनी आपल्या कांही कवितांत केली आहे. ‘विविधज्ञानविस्तारांत’ क्रमशः प्रसिद्ध झालेली ‘पश्चिम वन्हाडांतील कांही प्रचलित शब्द’ ही त्यांची लेखमाला पुष्कळांच्या स्मरणांत असेल. अनेक भाषापंडितांनी आपल्या लिखाणांत तिचा उपयोग करून घेतला आहे. अशा प्रकारे कोलते यांनी आपल्या ज्ञानाचा लाभ इतरांस देऊन अप्रत्यक्षरीत्या भाषेच्या अभिवृद्धीस हातभार लावला आहे. आपले हे भाषाविषयक ज्ञान सध्या ते महानुभावांच्या ग्रंथांचे परिशीलन करण्यांत खर्च करीत आहेत.

त्यांचे प्राथमिक शिक्षण मलकापुरास व दुय्यम (—प्रवेश परीक्षेपर्यंतचे—) शिक्षण खामगांवास झाले आहे. खामगांवास असतांनाच त्यांच्या प्रतिभेचा उन्मेष झाला. त्या वेळीं तेथील सरकारी पाठशाळेचे मुख्याध्यापक रावसाहेब गोरे हे होते. ‘अलंकारचंद्रिका’ व ‘काव्यदोष-दीपिका’ हे दोन ग्रंथ रावसाहेबांच्या अगाध काव्यव्यासंगाचे निदर्शक आहेत. त्यांच्या उत्तेजनाने महाविद्यालयांत पदार्पण करण्यापूर्वीच कोलते यांनी संस्कृत वाङ्मयांतील अभिजात वागीश्वरांच्या ललितलि-खितांचा अभ्यास करण्यास आरंभ केला होता. यांचे दृश्यफल ते पुढे विद्यालयीन विद्यार्थी बनल्यावर कलकत्ता विद्यापीठाच्या ‘तीर्थ’ या उपाधीच्या प्रथमा व मध्यमा या दोन्ही परीक्षा यशस्वी रीतीने उत्तीर्ण

झाले, त्यावेळीं दिसून आलें. प्रकृत पुस्तकांत आरंभीच घातलेली ' भिक्षान्देहि ' ही त्यांची एक गीर्वाण कविता व सुरवातीच्या कवितांचा संस्कृतप्रचुर घाट, या सत्याची साक्ष देण्यास समर्थ आहेत.

१९२५ सालीं प्रवेशपरीक्षा पसार झाल्यावर ते आगामी शिक्षणासाठी येथील मॉरिस कॉलेजांत प्रविष्ट झाले. याच सुमारास त्यांचा व माझा परिचय झाला. समवयस्क, समवयसनी व सहाठी झणून लवकरच आमच्या परिचयाचें रूपांतर सांद्र स्नेहसंबंधांत झालें. त्यांनी व मीं सहा वर्षे एकमेकांच्या साहचर्यांत काढली. या अवधींत आम्हीं दोघांनी मिळून बराच वेळ काव्यशास्त्रविनोदांत घालविला. कोलते यांनी बहुतेक सर्व कविता याच काळांत लिहिल्या आहेत. १९३१ साली ते एम्. ए. एल्. एल्. बी. झाले, व लगेच त्यांस उमरावती येथील किंग एडवर्ड कॉलेजांत मराठी विषयाच्या अध्यापकाची जागा मिळाली. आज दोन वर्षे ते तेथेच अध्ययनाचें व अध्यापनाचें कार्य करीत आहेत. मात्र, अलिकडे त्यांचें लक्ष्य गद्य-लेखनाकडे विशेष वेधले असल्यामुळे, त्यांच्या हातून फारच तुरळक काव्यरचना होत असते.

परंतु त्यांची काव्यनिर्मिती अलिकडेच खंडित झाली आहे असे नाही. ती पूर्वीपासूनच विविध व विपुल नाही. याला कारण त्यांचा बुद्धिप्रधान स्वभाव असावा. कोणताहि प्रसंग पहातांच त्याने इल्लण्या-इतकें त्याचें हृदय हळुवार खास आहे; परंतु त्यांत उद्भूत झालेली भावना शब्दरूपाने बाहेर पडते न पडते तोंच तिचें पृथक्करण करण्या-इतपत त्यांची बुद्धि तीव्र आहे. त्यामुळे भावनेला पहिल्या उसळी-

बरोबरच पुन्हा उगमांत ठाव घ्यावा लागतो. बुद्धिप्रधान स्वभाव तर्ककर्मक असतो. त्यामुळे त्याला कल्पनेचेंहि वावडें असतें. मात्र, आपल्या कृतींत वाचित्री आणण्याचा प्रयत्न करून कोलते यांनीं हा वचपा भरून काढला आहे. एखाद्या दुमदार बंगलीच्या मर्यादित आवारांत लहानगी फुलवाडी असावी. आणि तिच्यांत तन्हत्तन्हेचीं असंख्य फुलझाडें असण्यापेक्षा कांही विवाक्षित जातीचीं थोडकींच, परंतु वेगवेगळ्या रंगाचीं फुलझाडें मोठ्या चातुर्याने लावलेलीं असावीत, तसा त्यांच्या कवितासंग्रहाचा देखावा आहे. ठराविक मर्यादेंत फुलांची पैदास करणे कष्टप्रद असतें. त्याला फुलारी कलाकुशल असावा लागतो. वेंचकच फुलरोपडी, परंतु कलमा कापून त्यांचे चित्रविचित्र भेद निर्माण करण्याकडे त्याला आपले बुद्धिसर्वस्व वेंचावे लागतें. तीं लोकांच्या नजरेत ठळकपणें भरतील अशी त्यांची उठावदार लावण त्याला करावी लागते. तीव्र बुद्धिमत्तेच्या जोडीसच कोलते यांच्या अंगीं अविभ्रांत कष्टाळूपणा मुरला असल्यामुळे त्यांच्या या चिमुकल्या संग्रहांत रचनेचें वैचित्र्य दृष्टीस पडतें. छंदशास्त्रांतील बहुतेक सर्व नामांकित वृत्ते त्यांनी हाताळलीं आहेत. विषयानुरूप वृत्ताची योजना करण्यांत व रसानुकूल शब्दांची मांडणी करण्यांत त्यांचें बेमालूम कसब उघड झालें आहे. हल्लीं गेय चालींची सद्दी आहे. कोलते यांनींही कांही भावगीतिका चालीवर रचल्या आहेत; परंतु त्यांची प्रतिभा वैयक्तिक नसल्यामुळे, त्या उतराव्या तेवढ्या सरस उतरलेल्या नाहीत. मात्र, वृत्तरचना व शब्दयोजना या दोन्हीहि बाबतींत त्यांची कृति निव्वळ निर्दोषच नाही, तर नितांत रमणीय आहे.

प्रस्तुत पुस्तकांत प्रो० कोलते यांनी आपल्या कविता कालानु-
क्रमाने छापल्या असल्यामुळे कवींच्या मनाचा विकास पायरी पायरीने
कसकसा हात गेला हे कळणे सुलभ झाले आहे. त्यांच्या एकंदर
कवितासंग्रहाचे विहंगमावलोकन केल्यास स्थूलमानाने त्याचे तीन
प्रमुख भाग पडतात. त्यांच्या सुरवातीच्या कविता संस्कृतप्रचुर आहेत.
हा त्यांनी संस्कृत साहित्यिकांच्या कृतींचा सतत व्यासंग ठेवला
त्याचाच परिणाम आहे. काव्यनाटकांच्या बरोबरीला त्यांनी छन्द,
व्याकरण व अलंकार या शास्त्रांचाहि भरपूर परामर्श घेतला असल्याचे
स्पष्ट दिसते. बालपर्णी मनाचा ओढा अर्थालंकारांपेक्षा शब्दालंकारा-
कडे अधिक असतो. त्या वयाच्या तरल वृत्तीला अर्थगांभिर्यापेक्षा
पदलालित्यांतच विशेष मौज वाटते. याचे कारण, ते वय श्रतिरंजनाचे
असते. कोलते यांच्या प्रारंभिक कवितांत अनुप्रास, श्लेष व यमक
यांची उदाहरणे मनस्वी सांपडतील. त्यांनी कविसभयांचा विनियोगहि
सढळ हाताने केला आहे. आधुनिक काव्यवाचकाला अलंकारांच्या
भाराने भारलेली ही कवितावधु रुचणार नाही, व ती घेत असलेल्या
अवास्तव सवलतीहि त्यास पचणार नाहीत. आपल्या ‘करुणासप्तकां’-
त त्यांनी साधलेले ‘मध्ययमक’ पाहिले म्हणजे वामन पंडित व
मोरोपंत या पूर्वसूरींच्या कवितावनिता लाजतील असे वाटते. विद्यमान
जुन्या कवींत रा. चंद्रशेखर व रा. तिवारी यांच्या कवितांची अशी
धाटणी आहे. तरुण पिढींत एकमेव कोलतेच अशा धर्तीवर लिहिणारे
दिसतात. येवढ्या लहान वयांत अशी कठिणरचना करणे केव्हाहि
कौतुकास्पदच आहे. मात्र, कित्येक स्थळीं वरट, वल्लिका प्रसवीते
इत्यादि अपरिचित शब्द पडल्यामुळे कविता वाचतांना बिरस होतो.

पांडित्याचा प्रकर्ष दर्शविणाऱ्या जुन्या वळणाच्या या कवितांमधून तिला शोभेल अशी कोलत्यांची भाविकताहि प्रकट झाली आहे. या समयाच्या त्यांच्या कविता पुरातन पद्धतीच्या असल्या तरी,

पाहोनि मंदपवनोत्थित तत्तरंगा
वाटे जणू युवति या निज अंगभंगा
प्रेमें करोनि रमती स्थलें याच; कां हें ?
चांचल्य हा युवतिचा गुणधर्म आहे

अशांपैकी एखादी हृद्य कल्पना व तिच्यावर आधारलेला जागतिक अनुभवाचा एखादा अर्थोत्तरन्यास मनाला मोहनी घालण्यास चुकत नाही.

या पुढील त्यांच्या कविता साध्या पण मनोरम आहेत. महाविद्यालयांत प्रवेश करतांच अभिजात आंग्ल वागीशांच्या काव्यांच्या परिशीलने व रसिकावलोकने त्यांचा जुना दृष्टिकोण बदलला. याला थोडे फार प्रचलित मराठी कवितेचे वाचन व राष्ट्रभाषा हिंदीचे पठनाहे कारणीभूत झाले. शिवाय, वाढत्या वयाबरोबर आपण ज्या काळांत राहतो आहो त्याची जाणीव होऊन त्यांच्या दृष्टीचे क्षितिज व्यापक बनले. त्यांच्या यापूर्वीच्या धोपटमार्गी स्फूर्तीला नवीन नवीन वर्ण्यविषय लाभले. त्यांची 'अभागी शेतकऱ्याचे उद्गार' ही कविता कसलेल्या लेखणीतून निघालेली नाही; परंतु

क्षेत्रीं धान्यें डुलत असतां मंद मंदानिलानें
भावी सौख्या तरलनयनें पाहिलें मी सुखानें
आनंदानें रमणिसह ज्या त्या स्थलीं गोष्टि केल्या
दुर्दैवानें स्मृतिविषय त्या सर्वही आज झाल्या !

या पंक्तीत ओतलेली भावमधुरता हृदयाचा ठाव घेते. 'संगमोत्सुक,' 'मुक्ताबाईंच्या समाधीपार्शी,' 'महाश्वेतेची दिनचर्या' इत्यादि त्यांच्या कविता प्रतिभेच्या परिणतप्रज्ञेची ग्वाही देण्यास पुण्या होतील. त्यांनी आपले दिवंगत मित्र दामोदरपंत पाटील यांच्या स्मृतीस अनुलक्षून जीं प्रकरणें रचलीं आहेत तींहि निःसीम हृदयस्पर्शी व करुण उतरलीं आहेत. यापुढे स्वभावोक्ति हाच एक त्यांच्या आवडीचा अलंकार झालेला दिसतो. क्वचित्

छायां पाहत आपुलीच विरतों मातीपरी या जलीं; अथवा

रस्त्यांनून समस्त संथ दिवल्या आशेपरी जागती

अशा सर्वस्वी अभिनव व हृदयंगम उपमांचा उपयोग त्यांनी केला आहे. यासुमाराचें त्यांचें रचनाचातुर्यहि स्पृहणीय आहे.

तिसऱ्या व शेवटच्या भागांत त्यांच्या विवक्षित प्रकारच्या कवितांचा समावेश होतो. या वेळीं त्यांचा भाषाशास्त्राचा अभ्यास चालला होता. तेव्हां साहजिकच त्याचा प्रतिध्वनि त्यांच्या कविताकृतींत उमटला आहे. ते एका विशिष्ट प्रांतिक बोलीचे वारसदार आहेत तिच्या शब्दाचा प्रसार व्हावा ह्मणून त्यांनी ग्रामीणगीतें लिहिण्यास सुरवात केली. त्यांत 'ही कोण ?' हें गीत उत्कृष्ट आहे. बाकीचीं गीतें साधारणच आहेत. शब्दांसाठी गीतें तयार करण्यांत आल्यामुळे, व कवी जन्मजात ग्रामीण असल्या तरी त्यांचें मन नागर बनल्यामुळे या गीतांत स्वाभाविक जिह्वाळा वाटत नाही. तीं नीरस एवं कृत्रिम भासतात. परंतु, असें असून सुद्धा याच बोलींत लिहिलेलीं त्यांचीं वत्सलगीतें अत्यंत सरस व सहजसुंदर उतरलीं आहेत. किंबहुना त्यांच्यामुळेच कोलते यांचें नांव कवि या नात्याने विशेष प्रसिद्धि पावले

आहे. याचें मूळ त्यांच्या वत्सलवृत्तींत आहे. बालगोपालाच्या नाजुक व चंचल वृत्तींशीं ते तत्काळ तद्रूप होतात. स्वतःच्या कनिष्ठ सहोदरंवर त्यांची उत्कट व अनन्य ममता आहे. तिला एकटीला उद्देशून त्यांनी तीन कवने लिहिलीं आहेत, व तिन्हीहि मृदुमधुर भावनांनी उंचवळलेलीं आहेत. विशेषतः

कुणी म्हणती शशिकोर नभीं आली
 परी खोटी ही असे सर्व बोली
 कोर नच, विलसते व्योमभागीं
 अंगुलीचें नख इच्या धवलरंगी
 शानु अमुची मंजुषा सद्गुणांची
 बालप्रतिमा निज मातृदवतेची
 म्हणुनिया हे गुंतलें असति ताई !
 पांचही माझे प्राण तुझ्या पायां

या ओळींत त्यांनी तिचें जें वर्णन केले आहे तें, ज्यांनी तिला व कांलेंत यांच्या स्वर्गवासी जननीला प्रत्यक्ष पाहिलें आहे, त्यांना अतिशय समर्पक वाटल्यावांचून राहणार नाही. मातेवरील त्यांच्या कवितांनाहि या संग्रहांत स्थान मिळालें आहे. त्यांवरून त्यांची मातेवरील अढळ निष्ठा व्यक्त होते. त्यांची ' गालबोट ' ही ओवी ऐकून कोणीहि मनुष्य मान डोलवेल. तिच्यांत गर्भित असलेला वत्सलभाव, त्याच्या जोडीस लाभलेली रसानुकूल जाति, सहज सुचलेल्या कोमल कल्पना, न कळत पडलेल्या उचित उपमा व आपोआप निघालेले निवडक पण अर्थपूर्ण शब्द, यांनी तिला चिरकालिक तजेला व टवटवी प्राप्त झाली आहे. नमुन्यादाखल पुढील एक कडवें पहाः—

सर्व्या जगाचं कौतुक

इच्या झांकल्या मुठींत

कुठे ठेवुं ही सालुंकी ? —

माझ्या डोळ्याच्या पिंजऱ्यांत.

त्याच प्रमाणे 'अंगाई' मधील

डंवरले काहून ग !

लाल गुलाब हे दोन्ही ?

अथवा

हासतील ओंठावर

मग कशा जाई जुई ?

हे काव्यात्मक उद्गार लक्ष्य वेधणारे आहेत. या सर्व वत्सलगीतांत त्यांची 'आटपाट नगरांत' ही कविता उत्कृष्ट आहे. प्रतिभेची प्रसवशक्ति, स्फूर्तीची स्वाभाविकता, कल्पनेची भरारी, भावनेची उत्कटता, भाषेची मधुरिमा व रचनेची प्रदीर्घता या ठळक काव्यगुणांचा एकसमयावच्छेदेकरून झालेला हृदयंगम संगम तिच्यांत गोचर होतो. मोर आभाळ येतांच पिसारा उभारून टाहो फोडीत नाचूं लागतो; तो कां ? '—या सर्वसामान्य लोकांच्या पाहण्यांत असलेल्या दृश्यावर त्यांच्या कल्पनेची उभारणी झाली आहे. बालमनाला सुरस व चमत्कारिक कथा अतिशय रंजवितात, हे सत्य कवीने आपल्या दृष्टिआड केलेले नाही. आटपाट नगरांत मैनाई नांवाची राणी हांती. तिला सालुंकी नांवाची एकुलती एक लेक होती. कवीने तिच्या शृंगाराचे वर्णन केले आहे.

तिला राहाया छानसा
 खोपा मुग्रणीनं केला
 एका आंब्याच्या डांगीला
 तिचा बांधला शिकोला
 रूपे अंगाला तिचेच्या
 मउ रुवाचा गालीचा
 पांघराया पलंपोस
 अरणीच्या पाकळ्यांचा
 झोप जेव्हां घेई बाळी
 वारा विंझणा पालवी
 कोणी पाय चुरी कोणी
 टाकी अंगी शाल नवी

पुढे ती वयांत आली. देशोदेशीच्या राजांनी तिला मागणी घातली.
 परंतु सावित्री प्रमाणे सर्व पृथ्वी पालवी घालून तिने राघोची आपला
 पति झणून निवड केली.

रूपे नोवरा देखणा
 मोठ्या टेकीनं तो चाले
 डोळे पाणीदार, आंठ
 जसें भेंदरे पिकले

नवरदेवाचे हें हुबेहुब वर्णन—विशेषतः, त्याच्या चोंचीला दिलेली सार्थ
 उपमा बालरसिकांनाच काय, परंतु प्रौढ वाचकांनाहि गुदगुल्या
 केल्याशिवाय राहणार नाही. परंतु ऐन घटकेस लग्नाचा विरस होण्याचीं
 चिन्हे दिसू लागलीं. नवरीचा तोंडवळा सोनचाण्याच्या फुलाप्रमाणे
 पिळ्ळा तकतकीत होता; परंतु ती अव्यंग नव्हती. एका खोडीमार्गी
 तिच्या रूपाचे मातेरे झाले होते.

पाय तिचें काळुकुट्ट
जसे लढ्याचें ओंगण
यतां ध्यानांत राघाच्या
उतरलं त्याचं मन

मग काय विचारतां ? नवरीच्या उरांत धाक भरला. ती रातोरात आपल्या मोरूदादाच्या घरीं गेली व त्याच्या मनांत साखर पेरून एका पंथरवड्यासाठी त्याचे पांथ उसने घेऊन आली. झाले. भोळ्या दादाला आपल्या या लबाड ताईचा कावा उमगला नाही. त्याने पुष्कळ वर्षे तिची परतण्याची वाट पाहिली. आणि मग मात्र

क्षण पायाकडे पाहे
पाहे क्षण नभाकडे
काळे पाय दिसतांच
येते डाळ्यांमध्ये रडे

अशी त्याची स्थिति झाली. अशा प्रकारें तो रडतो का ?—या प्रभाचें चमत्कारिक उत्तर कवीने दिलें आहे. विषयाला साजेल अशी रसोत्कर्षक चाल, सर्वांना सहज समजेल अशी सरल व सरस भाषा, थोड्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ व्यक्त करतील असे सुटसुटित वाक्प्रचार, अधून मधून सत्याचा आभास उत्तम करण्याकरिता दिलेले पौराणिक कथांचे संदभ आणि अवधान आकर्षून घेईल असे कथनकौशल्य, यामुळे ही कविता ‘प्रतिक्षणिं नवीच दे रुचि’—अशा तोडीची झाली आहे. या कवितेंत कोलत्यांची कवित्वशक्ती परमोच्च बिंदूला पोचली आहे.

येथपर्यंत कवीचें जीवन चरित्र, मनोरचना व तिच्या अनुभंगाने झालेल्या लेखनकलेचा विकास, यांसंबंधी प्रपंच झाला. लिहिण्याच्या ओघांत मला जीं चित्ताकर्षक स्थळे वाटलीं त्यांच्या विषयीहि मी

विचार केला. आतां काव्यांतील गुणदोषांबद्दल थोडेसे विवेचन करतो.

! कोलते यांच्या कवितेचा संसारक्षमता हा एक मोठा गुण आहे. ती अर्ध्या हळकुंडाने पिवळी झालेली नाही. तिच्यावर त्यांच्या वाचनाचे व निरीक्षणाचे ठसे उमटले आहेत.

दुदैवाने स्मृतिविषय त्या सर्वही आज झाल्या

हा चरण वाचतांच जगन्नाथ पंडितांच्या कृतीचें व,

उत्संगस्था मलिनवसना

हा चरणार्थ पहातांच कविकुलगुरूंच्या 'मेघदूता'चें स्मरण सहज होतें.

माव्यान्हीं तीं तरणिक्रिणें तापतांना वरून

इत्यादि पंक्ति बाबू मैथिलीशरण गुप्त यांच्या 'भारतभारती' मधील 'किसान' या प्रकरणावरून सुचलेल्या वाटतात, तर

होता शिवाजी न, जाती तरी मातृभूमी अविधांचिया बंधनी

शेडी शिरी राहती ना मुळीं, भ्रष्ट होत्या सदा हिंदुच्या नंदिना
हें पादयुग्मक भूषण भाटाच्या 'शिवाबावनी' मधील एका घनाक्षरीचा अनुवाद वाटते. त्यांचे 'स्मृतितरंग' विचारशैलीत टेनिसन्च्या 'इन् मेमोरियम्' मधील कांदी विभागांची व भाषाशैलीत रा. माधव-ज्यूलियन् यांच्या 'विरहतरंगा' ची आवृत्ति भासतात, तर 'आशेस' ही आर्या—

Hope ! of ills that men endure

Thou art the cheapest and universal cure

इ० इंग्रजी काव्यपंक्तींशीं समानार्थक दिसतात.

झालें गेलें तया दाखवी खोल विस्मृतीदरी ; किंवा

दुदैवे परि हाय ! हाय !! अपुल्यामध्ये नया घातल्या

हे चरण A gulf lies between us या आंग्लभाषासंप्रदायाची

चट्कन् आठवण देतात तर, 'गुराखोनी' हें नामसाधित धातुरूप
 the wind came and shepherded the clouds या वाक्याकडे स्मृतीला
 ओढून नेते. वाक्प्रचार राहोत, पण प्रसर्गी पाश्चात्य कविसंकेतांचाहि
 त्यांनी उपयोग करून घेतला आहे. 'भक्ती'वर 'अंशुकाचें' रूपक
 करतांना त्यांनी त्याचा रंग हिरवा कल्पिला आहे. यावेळीं,

/ Red is the colour of love and youth
 Green is the colour of faith and truth

या चरणयुग्मांतील समजुतीचें सहाय्य त्यांनी घेतलें असावें.

त्यांची कविता जशी सुसंस्कृत तशी शुद्धहि आहे. ती केळीच्या
 भाभ्याप्रमाणे कोमल नसेल, परंतु, अग्निस्फुलिंगाप्रमाणे पवित्र आहे.
 शुद्धतेच्या बरोबरीलाच त्यांचें प्रसाधनकार्यहि प्रशंसनीय आहे. ते
 सिद्ध करण्यासाठी

जगतीं तुझीच आशा, तुजविण कोणी मुळीं न मज आशे !

झाली पूर्ण निराशा इतरत्रहि बद्ध जी करी पार्शे

अथवा,

एकांतांत बसोनिया शशिकले ! चित्रें तुझीं चित्रिलीं
 अधोन्मीलितनेत्रपद्मयुगुलीं त्वन्मूर्ति आराधिली

किंवा

मोत्यांचीं भरघोंस शुभ्र कणसे बांधोनि नीलांचलीं

निद्रामाउलि वावरांत डुलत्या धान्यावरी पेंगली

गांवामाजि परंतु रात्रभरही जागोनि सोरें जन

उत्साहें सुमद्दोत्सवांत करिती दीपावलीचा सण

येवढे उतारे उद्धृत केल्यास पुरे पडतील.

एका खास प्रादेशिक भाषेतील अर्थवाहक शब्दांची सक्रिय उप-
 योजना हा एक त्यांच्या कवितेचा वैशिष्ट्यदर्शक गुण विशेष उल्लेख-

नीय आहे. या अस्सल मराठी शब्दांची सुशिक्षित नागरिकांकडून अव-
 हेलना होत असते. या अनुदार उपेक्षेमुळे कित्येक प्रसंगां परकी शब्द
 या जातिवंत रहिवाश्यांवर कुरघोडी करतात, व परावलंबी नागरिकांना
 आपलें दास्य करावयास भाग पाडतात. या दृष्टीने वावर, शेव,
 वजेवजे, ताव, शिकोला, खोडी, झांक, पांगोरा आदि शब्द
 चिंतनीय आहेत. त्यांच्या जीर्णोद्दाराचें निर्भेळ श्रेय कोलते यांनाच आहे.

‘ उपर्युक्त गुणांच्या प्रमाणांत दोष मात्र ‘दरियामें खसखस’
 ह्या प्रमाणे अत्यंत अल्प भरतील. कित्येक वेळां, शब्दांची काटकसर
 न करतां एकच कल्पना चौथ्या चरणापर्यंत ताणण्यांत आली आहे.
 कांही ठिकाणीं एकाच वाक्यप्रयोगाची त्रासदायक पुनरुक्ति झाली
 आहे; आणि क्वचित् अनुचित, कर्णकटु अतएव दुष्ट शब्दांची
 योजना झाली आहे.

सुदैवाने कोलते यांस साहित्यिकाच्या प्रकृतीस मानवेल व
 कीर्तीस साजेल असाच व्यावसायिक अधिकार प्राप्त झाला आहे, ते
 त्याचा योग्य सदुपयोग करीत आहेत हे त्यांस केव्हांहि भ्रूषणावह
 आहे. त्यांनी नुकतेंच ‘नादब्रह्म’ नांवाचें एक प्रदीर्घ काव्य रचाव-
 यास घेतलें आहे. महाराष्ट्रशारदोपासकांना त्यांची ही संकल्पित
 ललितकृति सध्या समोर असलेल्या कृतिपेक्षा शतपटीने रिझवो अशी
 हार्दिक व प्रामाणिक इच्छा व्यक्त करून मी आपली कंटाळवाणी
 लेखणी बाजूस ठेवितों.

धनतोली,
 नागपूर. (मध्यप्रांत.)
 शनिवार; एप्रिल. २२. १९३३. } भवानीशंकर श्री० पांडित.

भिक्षान्देहि

त्वदीयकरपङ्कजस्थवरवल्लर्कानिक्कणो—

लसद्दयमागतं किमपि याचितुं चत्वरे

त्वमेव ननु माममन्दमधुरामृतस्त्राविणा

तडित्तरलवीक्षणेन सदये ! कृतार्थं कुरु

तवामलिनमानसे विकचकाव्यपद्माशिनः

कवीन्द्रकलहंसकास्तु विहरन्ति नित्यं सुखम्

न तत्र किमपि स्थलं ! कथमपि प्रियं मे कुरु

निवर्तयितुमश्व नार्हसि गृहागतं याचकम्

यदा नु श्रुतमस्ति मद्भिधजनेन यत्पाप्मनां

त्वमेव शरणं सदारुणितलोचने शारदे !

तदायमभवज्जनस्तवपदाम्बुजस्थः स्वयं

मरन्दमधुरस्वनाविरतमञ्जुगुञ्जञ्जलिः

अथि त्वमसि चन्द्रिकामलमनाञ्चकोरोऽस्त्ययं

तृषाकुलितचातकस्त्वमसि मुग्धकादम्बिनी

किमत्र तवरूपकैर्हृदयमेव मे त्वत्करे

जनप्रयशुभंकरे त्वरितमद्यमामुधर

१ आवाहन

(केशवकर्णी)

१

ऊठ काव्यकल्पने ! प्रेमले ! निद्रा झाली पुरी
ऊठ गे ऊठ अतां झडकरी
रविकिरणांचें मंडळ आलें पहा उंच अंबरीं
प्रभा निज फेंकित अवनीवरी
विहंगमांचा वृंद चिक्चिवे पिंपळपानांतरां
मोहिनी घालित रसिकावरी
आनंदगीत चंडोल सुखें गातसे
हा रावू पोपट्पंचि मधुनि करितसे
गुंजतो नवल चंपकीं भृंग सौरसें
काव्यदेवता शारदाश्रमीं वीणावादन करी
दाखवी जगा कवनमाधुरी

२

दुर्गादेवालयीं तियेचा दास चौघड्यावरी
 चंडिकाशतक गात सुखरीं
 गोदागौरव गात चालला वीणा घेउनि करीं
 कुणी द्विज शशिशेखरमंदिरीं
 विरहतप्त कवि कुणी ठेवुनी स्मरणी हृदयावरी
 प्रियेचें ध्यान निरंतर करी
 पूर्वस नभःश्री पंडितमन डोलवी
 उन्मनस्क कुसुमाकरां अनिल हांसवी
 झेंडुचें फूल परि छवी दाखवी नवी
 द्विजसम्राट् केव्हांपुन आला भास्कर क्षितिजावरी
 स्वर्णकण उधळित नीलांबरीं

३

सृष्टिसतीचें भाट सर्व हे जागे झाले तरी
 तुझी नच निद्रा झाली पुरी
 मंगलसमयीं अशा तूंच निस्तब्ध कशी सुंदरी !
 मौन तव विव्दल मन्मन करी
 फार दिवस जाहले तुला मी उपेक्षिलें अंतरां
 ह्यणुनि कां रुष्ट होसि मजवरि ?
 तरि दासावरि या अतां सदय होउनी
 दे उदारहृदये ! कोप सर्व सोडुनी
 मी अनन्यभावे शरण तुला मानिनी !
 झालें गेलें तया दाखवी खोल विस्मृती-दरी
 पुन्हां न स्मरण तयाचें करी

वदनावरि तव झळकूं दे रिमत सोड उदासीनता
 कशाला करिशि काळजी वृथा
 रासिकंमन्यें अपमानिलि जरि तुझी स्वयंचारुता
 वेशि कां मनास लावुनि स्वता
 महाकवि श्रीभवभूतीचें वचन स्मर तत्वतां
 येउ दे अंगीं तव धीरता
 जरि खरोखरी असशील सखे ! साजिरी
 आवाळ कोणि ना करील तव सुंदरी !
 ठेवितील तुज सर्वदा स्वरसनेवरी
 परी न जरि अंतरीं लवभरी तुझ्या खरी योग्यता
 तरी तव जनन व्यर्थ सर्वथा

सुधास्त्रावि चंद्रिका किती जरि चोरांनीं निंदिली
 रसज्ञां अप्रिय कां जाहली ?
 शान्तपातकारिणी वारुणी मूर्खें आलिंगिली
 गुणज्ञें परि ती अन्हेरिली
 सुमनेव्य जरि असशील तरी होशील मान्य भूतलीं
 व्यर्थ कां पडशी चितानलीं ?
 एकही जरी समहृदयी तुज भेटला
 तव अंतरंगदर्शनें मनीं तोषला
 पळभरी दुःख निज तुझ्यामुळें विसरला
 समजेन तरी प्रयत्नवल्ली फलसंयुत जाहली
 लेखणी सार्थकता पावली

२ करुणा सप्तक

(द्रुतविलम्बित)

१

नमन हैं मन हैं करुनी स्थिर
करित मी नत मी भुवनेश्वर !
तव दया सदया त्रिपुरेश्वरा !
लव तरी वितरी करुणाकरा !

२

प्रखर हा विखरा भव ईश्वरा !
विभव-विस्तर दुस्तर हा खरा
सुरवरा ! रव रानि जसा तसा
श्रुतिपट्टीं अपट्टो तव वेणुसा

३

विकल हा कलहाग्नि करीतसे
भवतर्मीं चरमीं बुडवीतसे
विहित जें हित तें मजसी कथा
अमृतशी मृतसंजिवनी कथा.

४

प्रभुवरा ! भव हा मज गांजितो
सकलहीं कलहीं मज गोंवि तो
तव पर्दीं विपदीं कथितो कथा
हरि ! हरी तरि तीव्र मनोव्यथा

५

जरि मलीन विलीन तुला हरी !
जतन या तनयास तरी करी
वनगजा नगजांतरि तारिलें
विकट संकट तूंच निवारिलें

६

सुरतती रतती तुझिया पर्दीं
स्मरति नामरति प्रिय पुण्यधी
नमुनिही मुनिही श्रमती अती
विहगपा ! मग पामर मी किती !

७

अजपते ! जपते तुज मन्मती
नति अतीव तुझ्या चरणाप्रती
निपट लंपट हा जन आदरी
सकरुणा करुणा ! विनतीं करी

३ स्मृतिचित्र

प्रेमानें सविलोल दृष्टि करनी माइयाकडे पाहसी
‘दादा’ या मधुरस्वने निशिदिनीं तूं वाहसी वाटें
किंवा या समयीं स्वमातृमृदुला मांडीवरी लोळसी
चित्रें रम्य अशीं सदा भुलवितीं या माझिया चक्षुतें

ताई! तें तव रम्य हास्य, मृदुसें तें गोंडसें बोलणें
तैसें वागडणें मदीय हृदया जें नित्य गे डोलवी
तें आईवरतीं रुसून बसणें, तैसें तुझें चालणें
पाहोनी तुज घ्यावया कटिवरी हे हस्त मी लांबवी

तों सारें स्मृतिचित्र तत्क्षणिं अहा! अद्भ्य तें होतसें
आशाभास लयास जाउनि सये! नैराश्य गे दाटतें
तूं मातेजवळीं-फणींद्रपुरिं मी-आतां करावें कसें?
वायूच्यासह भेटण्या तुजप्रती यावें असें वाटतें

ऐसें हें स्मृतिचित्र गा! विभुवरा! तूं कासया निर्मिलें
दुःखाचे हृदयावरी निशिदिनीं आघात जें देतसें!

४ श्रीरामटेक

(वसंततिलका)

१

वैडूर्यरत्नविमलद्युतियुक्त ऐसैं
विस्तीर्ण सौख्यद सुशीतल गोड तैसैं
यद्वारितीर्थ नित सेविति साधुसंत
श्रीरामसागर तडाग सुशोभिवंत

२

विद्युत्प्रभाधवल हैं जल पाहुनीया
वाटे जणूं सुरधुनी प्रगटे स्थलीं या
कीं हीं समस्त कविचीं सुयशें रमाया
येथें जणूं प्रगटलीं प्रभुनाम गाया

३

कीं इंदुचें धवल तेज इथें निमालें
श्रीरामसागरजलांतरि लीन झालें
कीं साधुचे शुभ यशोमय हंस आळे
रामार्णवोत्पल्लिं अहा! मकरंद झाले

पाहोनि मंदपवनोस्थित तत्तरंगा
 बाटे जणूं युवति ह्या निज अंगभंगा-
 प्रेमें करोनि रमती स्थलि याच; कां हें?
 चांचल्य हा युवतिचा गुणधर्म आहे

कीं ईशधामधर हा गिरिराज याचे
 पादांबुज प्रथम आपण सेविण्याचे
 नाना विचार करुनी युवती सवेगें
 ह्या धांवतात गमती प्रभुभक्तिरागें

किंवा स्मरोनि पद त्या रघुतंदनाचे
 कासारिं भक्तवर द्विजवृंद नाचे
 श्रीरामनाम जपती निज मुग्ध वाचें
 त्यांचेच मंजु रव हे गमतात साचे

श्रीरामसागरतरंग पदाब्ज ज्याचे
 प्रक्षालिती निशिदिनीं प्रभुधारकाचे
 सीताफलादे तरुयुक्त असा नितांत
 हा शोभतो गिरि पहा प्रभुधामयुक्त

८

पाहोनिया हरितशा सरल द्रुमांतें
सेनापती सहज हे गमती मनातें
चीत्कार ज्यांतुनि निघे कापिसैनिकांचा
धैर्योदधी गमतसे गिरि हाच साचा

९

कोठें कुठें विलसती बहु मर्कटाली
जी रामनाम जपनांत ! निमग्न झाली
नाना स्थलीं दिसति वृंदाहि निर्झरांचे
हर्षाश्रु जे गमति बा ! गिरिकंदराचे

१०

ऐशा चमत्कृति धरी गिरि हा अनेक
शोभें तयावर सुरालय 'रामटेक'
ज्या पाहतां श्रम समस्तहि ते निमाले
भक्तीरसांत मन फार विलीन झालें

११

अंतःप्रवेश करितां सखया समोर
सौमित्रमूर्ति हृदयाप्रति तोष फार-
देते, अहा ! हरितसे नयनाप्रती ती
यन्मूर्ति साधु हृदयां निज रेखिताती

१२

जो शांत सागर गमे करुणामृताच्चा
शौर्योदधी दिसतसे भुजयुग्म ज्याचा
नेत्रीं यदीय विलसे निजबंधुभक्ती
सौमित्रमूर्ति हृदयांतरि कोरिली ती

१३

त्या मागुती निवसतो प्रभु रामचंद्र
सीतापती, सरसजानन, राघवेंद्र
इक्ष्वाकुवंशज दशाननदानवारी
नित्य स्वभक्तदुरिताप्रति जो निवारी

५ कवितेस !

१

तू देवी कविते ! कुरंगनयने ! शृंगारिं ने न्हाउनी
भक्तीच्या हरितांशुका सुरुचिरा नेसोनिया कामिनी !
नानावृत्तसुरत्नमंडित तयीं सन्मेखला बांधुनी
भ्रूक्षेपे कवि सर्व विद्ध करुनी ये चंचले ! धावुनी

२

नैशा सुंदर रूपकादि विमले ! घालोनिया भूषणें
लावोनी प्रतिभा जणों तिलक हा भालीं सुमंदेक्षणे !
स्निग्धे ! कुंतलपाशि भावसुमनें खोवोनिया कोमला
स्वभ्रूचापलतेस सज्ज करुनी ताडीत ये मौर्विला

३

कों नाना स्वर राग ताल करुनी यांचीं सखे ! नूपुरें
लेवोनी झणिं तीं स्वकोमलपदीं तू गात ये सुस्वरें
देवी ! त्वद्विरहें सुदीन बघ ही पुष्पावली जाहली
काव्योद्यानिं करुनि केलि चपले ! दे वृत्ति त्या चांगली

४

ये ये सत्वारि ये अतां सुकविते ! चंद्रानने ! धावुनी
प्रेमें शुद्ध परस्परां भुजयुगें निःशंक आलिंगुनी
प्रेमामाजिं निमग्न होउनि अहा ! आकंठ तृप्ती वरूं
काव्यांचीं सुमनें रसाळ रसिकां अर्पित लीला करूं

६ अभागी शेतकऱ्याचे उद्गार

(मंदाक्रांता)

१

हा ! हा ! कैशी सदय विधिनें वांकडी दृष्टि केली
सौख्यामार्जीं अवचित अशी मृत्तिका कालवीली
ना पाहोनी करुणवदना पुत्रपौत्रादिकातें
व्याजाच्या त्या ज्वलित दहनीं लोटिलें हाय ! मातें

२

शेतें सारीं वृषभ महिषी बालवत्सें तयांचीं
ज्यांनीं केली मजसह सदा चाकरी मातृभूची
शेतामार्जीं सुखद दिन मी ज्यासवें घालवीले
श्रीमंताच्या अदय वदनीं सर्व ते भक्ष्य झाले

३

ऋग्वेदादी उरजनिमिषें सेविती नित्य जीतें
पान्हा येतां अमृतमधुर क्षीर जी प्रसूवीते
सेवायातें निशिदिनिं जिला सिद्ध तो धेनुपाल
गाई ज्यांच्या सदनं असती धन्य ! ते क्षेत्रपाल !!

४

रानातूनी परत फिरतां बालकानंदिनीचें
गोशालेंत स्वकरपुटिं मी काढिलें दुग्ध जीचें
गोमाता ती कृषिभगवती मदगृहीं एक होती
झाली आतां सदय मजशीं देवता पारखी ती !

५

क्षेत्रीं धान्यें डुलत असतां मंद मंदानिलानें
भावी सौख्या तरलनयनें पाहिलें मी सुखानें
आनंदानें रमणिसह ज्या त्या स्थलीं गोष्टि केल्या
दुर्दैवानें स्मृतिविषय त्या सर्वही आज झाल्या !

६

कांदा चट्णी तिखट पिठलें त्यासवें लोणचें तें
उत्संगस्था मलिनवसना चारुनी बालकातें
आनंदानें विहिरिवरती खात होतो सुखांत
सौख्याची त्या स्मृतिहि मजला जाळिते अंतरांत

७

जेव्हां मेघध्वनि गडगडां अंबरीं होत आहे
सोसाट्याचा मधुनि मधुनि वायुही वाहताहे
पर्जन्याच्या अवनिवरती वृष्टि त्या वर्षतात
आषाढाचे भयद दिन ते कंठिलें वावरांत

८

थंडीयोगें बहुतम जनां सोडवेना गृहातें
त्यामार्जीही भयद रजनी किरं शब्दा करीते
पेशा वेळीं तनुवरति मी घेउनी घोंगडीला
पौषाच्या त्या भयदहि निशा वावरीं कंठियेल्या

९

माध्यान्हीं तीं तरणिकिरणें तापतांना वरून
वायूच्या त्या गरम लहरी वाहतां भूवरून
ग्रीष्माच्या प्रज्वलित दहनीं देह हा भाजताहे
अंगांतूनी दरदर असा ! घामही वाहताहे

१०

केव्हां केव्हां नच मिळतसें अन्नही खावयातें
केव्हां केव्हां नच मिळतसें पाणिही प्यावयातें
त्यावेळींही स्वकारिं धरुनी नांगरा नांगरीलें
कष्टांचें त्या अदय नशिवा ! हेंच कां चीज झालें ?

११

गेलें गेलें मदिय असलें सर्व तें सौख्य गेलें
श्रीमंताच्या वदर्नि, करिं या मृत्तिकापात्र आलें
दारादारीं निशिदिनिं अतां मागुनी नित्य भिक्षा
बालांची या मजसि करणें हाय ! देवा सुरक्षा

७ आशेस

(आर्या)

१

झाली धन्य जगां तूं जन्मुनिया सौख्यदायिनी आशे !
हृदयान्दोलनचपले ! लोकत्रय बांधिलें तुवां पाशें

२

गोड गुलाबी स्वप्नें किंवा तुजमाजि दिव्य जो चटका
आस्वादनीं तयाच्या भासे इहलोक सर्व हा लटका

३

तूं भाग्य अभाग्याचें, आशे ! कांचन अकिंचना जगतीं
तूं प्रेम विरहि तरुणां, तुजविण अन्या नसे तयांस गती

४

स्वातंत्र्य बंधयुक्ता, विलास गे तूं वियुक्त रमणाचा
आनंद दुःखितातें, किंवा पुत्रचि अपुत्रनरमणिचा

५

नवपुत्रवती माता घालुनि तुज पाळण्यांत हिंदविते
निज भावी सौख्याचें चित्र जणूं ती तयांत डोलविते

६

आशे ! विरहीगण हा तंतूंचा तव करूनिया दोला
झोके घेइ तयावरि भूपाळ्या गात गात प्रेमाला

७

मीही तुजवर टांगुनि अपुला बहुमोल जीव हा आतां
भिक्षेस्तव आलों, दे भिक्षा, तुजविण नसे कुणी दाता

८

जगतीं तुझीच आशा, तुजविण कोणी मुळीं न मज आशे !
झाली पूर्ण निराशा इतरत्रहि बद्ध जी करी पार्शे

९

साम्राज्यांत तुझ्या ने आलों आलों तुला अतां शरण
दाखव मज मधु स्वप्ने किंवा दे त्यांतची मला मरण

१०

परि नीरस जीवनि या मातें कधिही पुन्हां नको ढकलूं
सर्वज्ञे ! नकळे मज हृदय कसें हैं तुझ्यापुढें उकलूं ?

स्वप्नीं तुला पाहत

१

देवी! ज्या दिवशीं गडे! मज घडे त्वत्पुण्यदा दर्शन
सौन्दर्यतृषितां चकोरहृदयां कीं चन्द्रिकामीलन
तेव्हांपासुनि तेवते हृदयिं या सौन्दर्यज्योती तुझी
तीतें ध्याउनि भावपूर्णनयनें मी गुंगतों मानसीं

२

एकांतांत बसोनिया शशिकले! चित्रें तुझीं चित्रिलीं
अर्धोन्मीलितनेत्रपद्मयुगुलीं त्वन्मूर्ति आराधिली
ध्यावोनी तव रूप, तो मुखशशी-ती बालरोमावली
तूतें मंजुल गाइलीं बहुपरीं निःशब्दसूक्तावली

३

त्या तूझा सुरतप्रवेश बहुनी आंदोलल्या भावना
हो रोमांचित ही तनू कितितरी आनंद झाला मना
हर्षाश्रू नयनीं उभे, हृदयही उल्लोललें प्रेमले!
कांहीं श्लोक तसेच अस्फुटरवें ओठावरी गाइले

४

जा बाले! रतिरंगमंदिरिं अतां शृंगारिं तूं दंग हो
सौख्याचा मधु वायु पंचशर तो तुम्हावरी पालवो
—मीही आठवुनी मदीय नशिबा, दुःखाश्रु हे गालित
कोठें आणि कसा तरी पडुडतों स्वप्नीं तुला पाहत

कौतुक कोण करी ?

१

दीनहृदय—सुंदरी !
तयाचें कौतुक कोण करी ? ॥

चन्द्रमिषें कविहृदय उघडलें
विश्व झोंपलें परी
तयाचें कौतुक कोण करी ?

२

रानफुलें वनि सुगंध उधळिति
पर्वा काय तरी
तयांचें कौतुक कोण करी ?

३

वेडा गणुनी निर्धन कविला
सर्व लोटती दुरी
तयाचें कौतुक कोण करी ?

४

शुद्ध तसें हें प्रेम आपुलें
आहे जरि अंतरीं
तयाचें कौतुक कोण करी ?

५

निर्धन आपण, खोट्या जगता
मार लाथ सुंदरी
तयाचें कौतुक कोण करी ?

६

खाल, जाउं गे वनीं कुठें तरि
विरून वाऱ्यावरी
तयाचें कौतुक कोण करी ?

संगमोत्सुक

१

होता तेवत शुक्रदेव गगनीं फेकीत मंद प्रभा
स्वर्गच्या वलयांत दाट जमली तारावलीची सभा
आले मंजुल गीत गात गगनीं सप्तर्षिंचे पुंजही
झाले स्नान करून शुद्ध नभिच्या गंगेंत जे सर्वही

२

सृष्टीला मधु गीत गात सरिता अंकीं तिच्या झोपल्या
रानाला निजवीत निर्झरतती गुंगावया लागल्या
झांकोनी अवघ्या महीस अपुल्या निद्रासती अंचलीं
ब्रह्मानंदनिमग्न होउनि अहा ! डोलावया लागली

३

या पेशा समयीं कुणीं निजगृहीं सौंदर्यसौदामिनी
कांतेतें हड बाहुपाशवलयीं सप्रेम आर्लिगुनी
ओष्ठीची मधुरा सुधा रमणिच्या ओष्ठींच कीं चाखुनी
स्वसौख्यां रमला असेल हृदयीं अत्यंत आनंदुनी

४

येतां नाजुक कल्पना हृदयिं या माझ्या अशी प्रेमले !
तीं हारयें-तव ते विलास अवघे ध्यानीं मनीं घाळले
अन् देवी ! तव संगमोत्सुक अशा सदभावना जागल्या
दुदैवें परि हाय ! हाय ! अपुल्यामध्ये नद्या घातल्या !!

पेरणी

(दिंडी)

१

गगनिं आल्या ह्या नीलमेघमाला
तोष झाला बहु कृषिकमानसाला
घनीं हंवरते गाय, जाणुनी तें
घरीं वासरुंही साद दे तियेतें

२

आम्रवृक्षाच्या तलीं दाट छायीं
गुराखोनी आमुल्या सर्व गाई
देह अपुला हा घोंगडिनें झांकी
गोड पावा अनू वाजवी गुराखी

३

पेकुनीया त्या मुरलिच्या खाला
गुंग झाल्या तें सर्व धेनुबाला
डुलकि येतां—हालतां कंठ त्यांचा
मधुर होतो रव क्षुद्रघंटिकांचा

४

लिखितचित्रासम दृश्य अचल सारें
धन्य ! ते नादब्रह्मि गुंगणारे
गोप शोभे तो साम्य माधवाला
गमति गाईही मुग्ध गोपत्राला

५

दहनकिरणीं जी तापुनिया राही
अन्नपूर्णा जीसमा दुजी नाहीं
जलदवर्षें ओलावली धरा ही
तिच्यासंगें युवतिचीं मानसेंदी

६

हरनि दुःखाचा उष्ण तो सहारा
मंद शीतल हा वाहतसे वारां
मधुर सुदला जो वास मृत्तिकेचा
तुच्छ त्या पुढती गंध कस्तुरीचा

७

कृषिकत्राला बालकें सुखानें तीं
मेघमाला सोत्कंड पाहताती
'तुला पैसा देईन' आळवीती
भावि काळाचें मधुर गीत गाती

८

प्रभातीं जोडुनि बैल तिफण घेई
 पेरण्याला हा शेतकरी जाई
 गळ्यामधल्या घांटिका नादवूनी
 बैल टाकिति हें रान मोहवूनी

९

केस भुरभुरती मंद मंद वातें
 कृषिकबाला या भुलविती मनातें
 चपल वायूला आळवीत गीतें
 भावि सौख्याच्या करिति पेरणीतें

१०

(मालिनी)

मधुरतर किती गो ! सौख्य बाले ! अहा ! हें
 मधुरमधुर गीतें गात पेशीच राहे
 विमल नयनिं तूझ्या फेकुनी इक्-शरातें
 निराखित तुजला मी स्तब्ध राहीन येथें

श्री मुक्ताबाईच्या समाधीपार्शी—

१

देवी ! त्वच्चरणारविन्दयुगुलें मी जेधवां देखिलीं
मक्तिज्योति तदा मदीय हृदयीं तेवावया लागली
गंभीर छुतिनें तिच्या धवळलें पापिष्ट हें मन्मन
श्रीमुक्ते ! वरदे ! तुझ्या गुणगणीं मी जाहलों तल्लिन

२

निवृत्ति प्रभु, ज्ञानदेव गुरु तो, श्रीदेवसोपान हे
जाया श्रीरघुनाथपादयुगुलीं कीं मूर्त सोपान हे
त्यांची ती बिरुदावळी स्मरुनिया मद्धृत्ति आनंदली
ध्यावोनी हृदयीं तदीय चरणें सप्रेम मी वंदिलीं

३

ताशीची करुणाद्रं निर्मल तुवां गंगा दुजी निर्मिली
जीमार्जी अवगाहुनी बुधसभा त्वद्रूपता पावली
होतां दर्शन देवि ! तोषद तुझें प्रेमें समुत्कंडुनी
माझ्याही वदनांतुनी झळुझळू ती पाझरे स्यंदिनी

४

जे संदेश तुझे तुवां पसारिले ओघावरी तीचिया
अद्यापी घुमतात जे श्रुतिपुत्री या मर्त्यलोकाचिया
ते संदेश सुखें निनादिति मुखें हेमाद्रिचे कंदर
अद्यापी मधु गीत तेंच वदतो रामेश्वरी सागर

५

ते ऐकून मृदंग टाळ स्वकरीं घेवोनिया भाविक
येती नाचत गात हांसत, सुखें धिःकारुनी ऐहिक
त्यांची पाहुनि वृत्ति ती तरुतती सानंद ह्या डोलती
वृक्षस्थद्विजराजही कलरवें त्वद्गीत आलापिती

६

त्यांचे ते पडसाद ऐकुनि अहा ! गंभीरता ये मना
देवी ! त्या खगकूजितीं हृदयिच्या हेलावल्या भावना
श्रीमुक्ते ! मज मुक्ति दे तव पर्दी ही प्रार्थना बोलुन
गेलें मन्मन हें विरून चरणां तूझ्या समुत्कंडुन

मी काय त्यावांचुन—

(दुनीत)

आशावाहिवरील रम्य मधुरा सोनूकल्या पांखरा !
रे मन्मानसहंस ! सोडुनि कसा गेलास तूं ही घरा
वार्ता ती नच हाय ! हाय ! हृदया ते बोचले वाग्शर
अन् डोळ्यांमधुनी तदा झिरपले दुःखाश्रुचे निर्झर

होतां त्वद्विरहें संचित हृदयीं आशा अशा जागती
कीं येशील सुखें त्वरें परतुनी तूं आपुल्या भारतीं
या आशेवर जीव टांगुनि सख्या ! मी पाहिली वाटुली
तों हें काय मधेंच ? हाय ! मजला निःसत्व भू जाहली

बाल्यापासुनिया परस्परगुणीं स्नेहाळलों आपण
गंगेच्या पुलिनीं दिनान्तसमयीं केलें मधू कूजन
तो शब्दच्छल-तो विनोद-अपुलीं तीं रम्य गप्पाष्टकें
आतां आठवतांच तीं हृदय हें आहाळतें सारखें

नेलें उज्वलरत्न मदहृदयिचें देवा ! तुवां चोरुन
आतां ने मजलाहि त्यासह सुखें, मी काय त्यावांचुन ?

काळस—

१

रे! थांब जरा तू घडीभरी
येउ दे मला तव बरोबरी ॥ धृ ॥

हातामध्ये हात गुंफुनी
बालपणाच्या रम्योद्यानीं
लुटलुट तुरुतुरु धांवत जाउनि
खेळ करूं या परोपरी

२

ताई माझी धांवत येउनि
कोमल हस्ते मुख गोंजाखनि
मटमट अपुले मुके घेउनी
हंसविल अपणां बहुत परीं

३

देवघरीं खाटेवर निजउनि
लडिवाळपणें पाठ थोपटुनि
चिउकाऊच्या गोष्टी सांगुनि
निजविल आजी सुखांतरीं

४

गोठार्णीं हंवरतां गाई
पहांट होतां, करुनी घाई
दर्हीं खावया उठविल माई
चल ताव मारुं रे! दह्यावरी!

५

रम्य काळ तो बाळपणाचा
निदिध्यास मज भोगायाचा
-छे! तूं कसचा परतायाचा
त्या गोष्टी आतां युगांतरीं!

६

एक वेळ तूं दिल्लिस रमला
तेथुनि विजयानगरिं फडकला
अतां सुखें पश्चिमेस भुलला
भोगीत भोग रे! घरोघरीं!

७

शतकें गेलीं-युगें लोटलीं
अनेकदां ही जनता मेली
मेली-गेली-पुन्हां जन्मली
तूं अजुनी असशी तोच परी

८

वातावरणीं पंख उभारुनि
निश्चळतेनें टक लावोनी
चराचरांतें पाहसि नयनीं
जगिं धन्य तूंच रे ! खरोखरीं

९

पुराण पुरुषा वंदन तुजला
जा जा अपुल्या कर कार्याला
पर्वा न तुझी मुळींच मजला
तारील मला तो देव हरी !

उचकी

१

होतों घांस गिलीत आणि उचकी तेव्हां मला लागली
प्यालों पाणि पुनःपुन्हां न परि ती थोडीहि मंदावली
कोण्या प्रेमळ माणसास अपुला झाला असे आठव !
आला प्रश्न मनांत तोंच हृदयीं हो कालवाकालव !

२

साऱ्या प्रेमळ मूर्ति हृत्पाटिं अहा ! धाविन्नल्या तत्क्षणीं
त्यामार्जीं तव मूर्तिनेच जननी ! लावीयली टोंचणी
दूरस्थाप्रति गूढ मुग्ध हृदिचे संदेश जी पोंचवी
आई ! ती उचकी तुझ्याविण दुजें तें कोण मे पाठवी ?

३

सोडूनी निजपुत्र दूर शिकण्या गेला कधींपासुनी
त्यातें आठवुनी मनीं भगवती ! बाप्पाकुलालोचनीं
अश्रूनीं अभिषिक्त घांस वदनीं कैसे तरी लोटित
आई ! तूं असशील गद्गदरवें प्रेमें मला बाहत !

४

होतां आठव माउली तुजकडे हा जीव ओढावतो
तूझी काय दशा असेल ? नयनीं बाष्पौघ ! मे वाहतो
पत्रीं स्वास्थ कळीव; दुःख परि तूं कैसें तरी हें सद्दा
विद्येसारिंच मीहि अश्रु गिलितों कोंडूनिया शोक हा

सौन्दर्यास !—

१

सौन्दर्या ! तुजसाठी घोर घडले संग्राम भूमंडलीं
तेणें लालभडक हाय ! अवघी ही भूमि रंगाथिली
साम्राज्यें उलथोनियां घडघडां धूर्ळास नेलीं किती
मित्रद्रोह कितीक तूं घडविले नाहीं तयातें मिती

२

साध्या आणिक भावड्या युवतितें खंचोनिया वागुरीं
अंतों दाखविली तुवांच अदया ! नैराश्यतेची दरी
आशेच्या क्षितिजावरी वसुनि जे त्वद्गायनीं रंगले
ते मेले सगळे तुझ्यास्तव परी तद्भाव तूं भंगले !

३

झाले हे इतुके अनर्थ तरिही तूझ्यावरी भाळती
होवोनी अगदीं भणंग समुदें पायीं तुझ्या लोळती
जावो जीव खुशाल कीं जन तया बोलोत वेडे कुणी
धिकारूनि तयास ते हुरळती प्रेमें तुझ्या इंधनीं

४

मीही ओळखतों पुरा तुजप्रती चाळे तुझे जाणतों
हर्षाला पडतां परी थबकतों वेड्यापरी पाहतों
डोळे हे खिळतात चित्ताहि सख्या ! बर्फापरी पाझरें
स्वच्छंदें मग त्यांतुनी झिरपती प्रेमोदकाचे झरे

५

पुगीनें करितो तटस्थ अहितें जैसा महागारुडी
टोचोनी गळ खेंचितो निजबलें कोळी जसा मासळी
नादें चंचल गोपिकांस थिजवी श्रीकृष्णवेणू जशी
तेवीं तूं मज आपल्या द्युतिबलें त्वद्बंधनीं गोंविसी

६

मी या कामुक मानसास वळवी नानापरी सांगुनी
बाहीं तें परि येत मागुति मुळीं तूझ्या समार्धीतुनी
रोवोनी तुझियावरी टकमकां हे नाचरे लोचन
स्वप्नें पाहत गोड, मंजुल रवें प्रेमें करी गुंजन

७

सौन्दर्या ! असशी खरा जगतिचा अदृश्य तूं चालक
कांहीं अद्भुत शक्ति खास वसते तूझ्यामधें मोहक
तीतें मोहुनि जीव हे तव पदीं घेतात लोटांगणें
माझींही तुजला असोत शतदां सप्रेम हीं वंदनें

१७ पूर्णेच्या तीरावर

१

गेले भेसुर उंच उंच गगना ज्याचे कडे भेदित
सप्तशृंग नगेंद्र हा पसरला उचुंग या बाजुला
हाण्यांनीं भरलीं टपोर कणसें वाऱ्यावरी फेंकित
शेतांचीं हिरवीं बनें पसरलीं आनम्र त्या बाजुला

२

शैलाग्रावरुनी धडाधड बळें झाडेंझुडें मोडित
ये फेंसाळत स्वर्नदी इकडुनी पूर्णा सुपुण्योदका
शेतांच्या हिरवाळितून अपुल्या मार्गास चोखाळित
गंगा येत हळूं हळूं तिकडुनी आमंद मंदोदका

३

भालिंगोनि परस्परांस हृदयीं दोघीजणी सातुर
लालासंगामिं दंगुनी सुखभरें येथोंचि मंदावल्या
त्यांचें कौतुक पाहण्यातव उभा तीरावरी शंकर
ज्याच्या पादतळीं अनेक भजकीं पुष्पांजळी वाहिल्या

४

बेतां दृष्टिपथांत रम्य स्थळ हें दामोदरा ! आपुलें
 व्हावा आठव या जिवाम्रत तुझा, आश्चर्य कांहीं नसें
 दोघांनीं बसुनी इथें कितितरी सुश्लोक आलापिले
 पूर्णेच्या लहरीसवें कितिकदां झालोंत वेडेपिसे !

५

संध्या तांबुस रंगतां कुतुहलें न्हाऊनि पूर्णोदकीं
 शिपाशंखहि वेंचुनी शिवपदीं घेऊनि गेलों कधीं
 बंदूनी गिरिजापती, खुडुनियां शेतांतलीं वाळकीं
 गेलों टाकित मंद मंद चरणें माघार खेड्यामधीं

६

आहे पर्वत तोच, तींच हिरवीं शेतें बनें सुंदर
 येथें वाहति संथ त्याच सरिता दुग्धाळल्या सोज्वळा
 आहे देउळ तेंच, तोच तटही, हा तोच श्रीशंकर
 सारें तेंच-परी उदास दिसतें तूझ्याविना दृष्टिला

७

गेली ज्या दिवशीं उडून वरतीं दिव्यांबरीं लोपुनी
 तेव्हांपासुन विश्व शून्य गमतें निःसत्वता पातली
 घाया धीर अतां हताश हृदया या कातळीं बैसुनी
 छाया पाहत आपुलीच विरतीं मातीपरी या जळीं

१८ इंद्रधनुष्य

१

काळेश्यार विशाल मेघ सहसा येवोनिया अंबरीं
एकाकी प्रमदाप्रकंपद अशी झाली सुरूं गर्जना
गेला झांकुन सूर्य अभ्रपटलीं काळोखली मेदिनी
वान्याचा धुडगूस भीषणरवें स्वच्छंद झाला सुरूं

२

यीडे थेंब टपाटपा निथळुनी माघार जातात तों
पाण्याच्या सहसा सरीवर सरी वर्षावया लागल्या
थोडा वेळ प्रताप गाजउनिया गाळोनि मुक्ताफळें
गेले सर्वहि मेघ एकजुटिनें वायूसवें धांवत

३

बालीं घालित शीळ मंजुळ रवें खोप्यांतुनी पांखरें
मातीचा पसरीत गंध झुळुका वाहावया लागल्या
झाला मेघविमुक्त सूर्य, पडलीं आल्हाददायी उन्हे
रंगी इंद्रधनुष्यही उमटलें पूर्वेकडे अंबरीं

देखावा हृदयास तोषद् असा पाहावया पातलों
 बाहेरी -तंव दृश्य काय दिसलें सामोर गच्चीवरी !
 बाला -छे नवयौवनोत्कट कुणी देवांगना कोमला
 होती पाहत नेत्र लावुनि वरी देवेंद्रचापाकडे

५

काळे केस, विशाल नेत्र, तरल भ्रू, ओष्ठ बिंबापरी
 शोभे रम्य कपोल पांडुर-वरी किंचित् छटा आरुणी
 इंद्राचें झुलतें धनुष्य रमवी भावप्रियेचें मन
 त्या दृश्यावर लोभलें सुखभरें मन्नाळरे लोचन

६

त्या तंद्रींत कितीक काळ विरला ठाऊक नाही -परी
 जेव्हां लोचन मी हळू उघडिं - तों कोणी दिसेना तिथें
 गेलें इंद्रधनू पुसून - विरली बालाहि वाऱ्यावरी
 दुर्दैवी परि मी तिथें विरमुनी वेड्यापरी राहिलों !!

१९ शिवबास

(वसंततिलका)

१

मूर्ती तुझी विमल दृष्टिपथांत येतां
त्वद्वन्दनार्थ नमवील न कोण माथा !
दे धैर्य वीर्य सकलां अतुलप्रतापा ।
ही प्रार्थना तव पर्दी शिवराज भूषा !

२० क्षमस्व

आवरितों मन बहुपरि, परि न आवरें तें
विषयाच्या काट्यांताचि गुरफटून जातें

ओळखतों पूर्णपणें जग असार सारें
परि यौवन फिरन फिरन हृदया घुसळीतें

नेत्रयुगुल विषयमदें धुंद होउनीया
पापमार्ग मात्र अचुक धुंडाळित जातें

भलभलत्या कल्पनांहि हृदय मलिन झालें
सकल जगत अपणासम मलिन भाविते तें

काय जाहलें न कळे —सर्व तुझी लीला
परि आतां मन माझें मज्जलागीं खातें

आठवतां पूर्व चरित नेत्रि पूर लोटें
कांहीं तरि सलतें उरिं हृदय भरुनि येतें

पश्चात्तापें धुतलें मलिन हृदय माझें
आतां तरि तू क्षमस्व ! दीन बालकातें

२१ नक्षत्रावलि अंबरीं लुकलुके—

(सुनीत)

नक्षत्रावलि अंबरीं लुकलुके, कां बोलतां वांकडें
हे डोळे मिचकावती बघुनिया माझ्या नशीबाकडे
तारांनो ! उपहास व्यर्थ करितां कां टोचुनी मन्मना
नाहीं ठाउक काय मद्दहृदयेच्या तुह्यास संवेदना

होतें शक्य जरी तरी हृदय हें फाडूनिया टाकतों
स्यामाजीं करपून थंड पडल्या आशा तुम्हा दावितों
तें ना शक्य परो, ह्मणून कढतों पात्रस्थ दुग्धापरी
कैसा शांतवुं ? कोण ओतिल तयीं शीतोदकाची सरी ?

जें नाहीं लिहिलें समर्थ विधिनें माझ्या नशीबांत या
स्यासाठीं झुरतें उगीच मन हें आयुष्य जातें लया
यावे तापद् हे विचार हृदयीं, आश्चर्य कांहीं नसें
दुःखाचे कढ मी मनीं निशिदिनीं देवा ! गिळावे कसें !

यापेक्षां मज गांजल्यास जरि तूं नेशील वा लौकरी
होईन प्रभुजी ! कृतज्ञ तव मी आजन्म जन्मान्तरीं

२२ गालबोट—

माझ्या छकुलीचे डोळे
दुध्या कवडीचे डाव
बाई ! कमळ कमळ
गोड चिडीचं ग नांव !

जरि बोलते ही मैना
माझी अजून बोंबडे
मला लागति ते बाई
खडीसाखरेचे खडे !

सव्या जगाचं कोतुक
इच्या झांकल्या मुठीत
कुठें ठेवुं ही सालुंकी
माझ्या डोळ्याच्या पिंजन्यात !

कसे हांसले ग खुदकुन
माझ्या बाईचे हे ओठ
बजर होईल कोणाची
लावुं द्या ग गालबोट !

२३ महाश्वेतेची दिनचर्या

(वियोगिनी)

१

“ फुलतें प्रिय पुण्डरीक हें
किरणांनीं रविच्या इथें यदा
वघण्यास त्या सकौतुका
मधु निद्रेतुनि जागतें तदा

२

मग याच तडागिं नाहुनी
धरुनी तोच कमंडलू करीं
मृदु नेसुनि तींच वल्कलें
स्मरतें जीवितनाथ अंतरीं

३

जपमालाहि तीच घेउनी
मम हृत्पुण्डरिकास जी प्रिय
मणि ओढुनि एक एक मी
असतें चिन्तनिं नित्य तन्मय

४

सदया मग त्या दिनापुनी
मनि संसार असार जाणुनी
विषयांतुनि चित्त काढुनी
बसलें घोर वनांत येउनी

५

कळलें मम मन्द भाग्य हें,
विधिही निष्ठुर, प्रेम दुःखद,
जगिं सर्वहि मर्त्य, एक तो
गिरिजानाथ खरा सुखास्पद

६

झणुनी जनकास सोडुनी
प्रिय माता—परि तुच्छ लेखुनी
अवरीधुनि सर्व इंद्रियें
बसलें येउनि घोर या वनीं

७

व्रत घेउनि ब्रह्मचारिणी
हृदयीं तो धरिला उमापती
अशरण्य जनां शरण्य जो
मज आता शरणार्थिनीप्रती

८

दिवसांतुनि स्नान तीनदां
उदरीं वन्य फलें मुलें जलें
वदनीं मधुनाम तें सदा
जपजाप्यें वरुनीच-घोळिलें

९

सुमनें दररोज पूजुनी
करुनी आराति मी सखीसवें
भजनीं गिरिजेश्वराचिया
क्रमितें दुःखद शेष आयु हें ”

२४ स्मृतितरंग

१

काळी पैठाणि नेसुनी नटुनिया आली दिवाळी सती
रस्त्यांतून समस्त संथ दिवल्या आशेपरी जागती
नक्षत्राश्लिर्ची नभांत झुलती नीरांजनें लागलीं
शीतांशुध्वजशुभ्रमौक्तिकसरीं भूदेवि शृंगारली

२

मोत्यांचीं भरघोंस शुभ्र कणसें बांधोनि नीलांचलीं
निद्रामाउलि वावरांत डुलत्या धान्यावरी पेंगली
गांवांमाजि परंतु रात्रभरही जागोनि सारे जन
उत्साहें सुमदोत्सवांत कारिती दीपावलीचा सण

३

आम्हीही उठलों प्रभातसमयीं म्हाली घरीं पातला
लावोनी मधुगंधि तैल, टिकसा अंगास संमर्दिला
केलें स्नान सुखांत शीतल जलें, वंदोनि पूर्वेप्रती ?
वाजें हींव ह्यगून सर्व जमलों आम्ही चुलभिर्वती

३

गदीं विठ्ठलमंदिरों करुनिया झांज्या मृदंगावरी
गाथ्यांतील अभंग संतजन हे गानात उच्च स्वरीं
स्थांना साथ करी सुगोड सनई भूपाळिया गाउनी
आनंदी जन सर्वही—तुजमुळें दुःखी परी मी मनीं

४

अण्णा ! तूं असतां तरी सुखद ही होती दिवाळी किती
त्वद्वेणू तुज दीपभेट ह्यणुनी कांहीं तरी धाडती
मी—व्हावी परदेशि उज्वल यशःप्राप्ती तुला सर्वदा
यासाठीं असती अनन्य हृदयें आराधिली शारदा

५

कीं एकत्र सपत्नि मित्र अमुले बोलाउनीया घरा
दीर्घायू तुजसाठीं आम्हि असतें मागीतलें ईश्वरा !
किंवा आठवुनीं—पुरे परि तुझ्या या कल्पना कल्पने !
चित्रें चित्रिशि कां अशींच करिती जीं साश्रु मल्लोचने

६

ज्या आशाविद्यापावरी बसुनिश मी गात होतो सुखें
तो खालीं पडला तुझून करुनी सर्वांस आह्मां मुक्कें
नाहीं वृक्ष दुजे जयावर अतां विभ्रांति घेऊं असे
आधाराविण मी मध्ये तळमळे देवा ! करावें कसे

२५ निरोप घेतांना—

१

आलों सोडुनिया तुला न असतां इच्छा तुझी प्रेमले !
देतांना मजला निरोप नयनीं अश्रू तुझ्या पातले
मुक्ते ! ठेव असाच लोभ तव या बालावरी सर्वदा
कोठेंही मग मी असो, सुख मला देतील गे ! आपदा

२

‘तू माझा’ ह्मणुनी उदारहृदयें स्वीकार केला तुवां
हैं पूर्वार्जित पुण्य ना मज गडे ! हा लाभ झाला नवा
कोठें पामर मी सुरोपम तुझी ती दिव्य मूर्ती कुठें ?
दारिद्र्यगृहिं कामधेनु वळलीं आश्चर्य हैं केवढें !

३

आर्ये ! त्वच्छुभपादपद्मयुगुलीं हा जीव लोभावला
नेते ओढुन दूर दूर परि ही कर्तव्यनिष्ठा मला !
कर्तव्या ! तुज बाह्य देह दिधला, मुक्ते ! तुला प्राण हा
माते ! नित्य असो अशीच मजला त्वद्दर्शनाची स्पृहा !

२६ मार्गप्रतीक्षा—

(आसावरी)

१

शिणलों वाट बघून । प्रेमले ! ॥ धृ ॥

पथप्रतीक्षा करुनी माउलि !

गात्रें सारीं हीं पांगुळलीं

कळ पायाला अतां लागली

गेला जीव गळून । प्रेमले !

२

नेत्रे पाण्यानें डबडबलीं

तरी न तुज कां करुणा आली

माय कशी मम मला विसरली

दिलें काय टाकून । प्रेमले !

३

कृष्णवर्ण घन येउनि अंबरिं

जळें तोषवी कृषिक भूवरीं

वार्ताही नच पुसशी तूं परि

पत्र मला धाडून । प्रेमले !

४

घटका लाउनि गेलिस हृदया
मौन अतां करि विव्हल काया
अशीच असते वेडी माया
टाकि मना हुरलून । प्रेमले !

५

सहवासांतिल तुझ्या दिवस ते
आठवतां हृद् भरुनी येतें
कर्धी सांग मे ! या दीनातें
देशिल भेट फिरून ? । प्रमले ।

~~~~~

२७ निंदकास—

(मालकंज)

न पर्वा मला कांहीं निंदो कुणी
असा गात राहीन मी मन्मनीं

न सद्भाव ज्यांच्या मुळीं अंतरीं
तयांचीं वचें घेउं कां लावुनि ?

जरी भुंकतें श्वान अंगावरी
तरी सूझ चाले तथा टाळुनी

कडाडे तडित् मेघ गर्जे जरी
तरी शांतता सागराच्या मनीं

तसा मी गणीं तुच्छ या निंदका
कुणाच्या कसा राहुं मी बंधनीं ?

तिरस्कार माझा करो कोणिही
हंसो वा रुसो वेष हा पाहुनी

तरी आवडे मानवे वा जसे
तसा नित्य राहीन मी उन्मनी !

२८ अंगाई—

१

काय झालं सोनुलीला ?
रडूं कशाच डोळ्यांत
पोरक्या वासरावाणी
कशापार्यीं हा आकांत ?

२

डोळ्यांतल्या आंसवांच्या
पाणीदारशा मोत्यांनीं
ढंवरलें काढून ग !
लाल गुलाब हे दोन्ही

३

रडु नको ग ! अं हं ! मी
देतें बाईला भुलजाई
हांसतील कशा मग
ओठावर जाईजुई

४

जांभया कां देशी अशा
नीज आली कां मैनेला ।
झोप झोप छबुकडे !
मीच थोपटतें तुला

५

जाय उडून रे ! हाड्या
नको करू काव काव
नीजते ही पांघरूनी
लुगड्याचा माझ्या शेव

६

गुंगी जाईल निघून
हड हड दूर आकू
डोळा लागला बाईचा
वायकारणी नको भुंक्कू

७

ये ग ये ग हम्मा ये ग
दुदु दे ग तान्हुलीला
राघो ! पळत ये तूही
घाल वारा साळुंकीला

८

पाय वजे वजे टाका
गोड गोड ओव्या ह्यणा
चारा घेऊन तुम्हि या
टांगा मैनाइ ! पाळणा

९

चिड्या रंगीत तावाच्या
द्या ग ! त्यावर लावून
गुलाबांच्या पाकळ्याचं
करा छान भंथरूण

१०

मीच निजबोतें त्यांत
माझ्या जिवाची ही राणी
हिंदवतें अनू बाईला
गात गात गोड गाणीं

२१ पेरणीसाठी—

१

कराया पेऱ्नी । तुम्हि चाला व ! सम्धा जनी
भाजी भाकर लौकर रांधा
मोहन, ठेसा त्यावर कांदा
पालवामंधी चट्कन् रांधा
न्याहारि घेऊनी । तुम्हि चाला ०

२

आभायांतुन मोत्यावानी
मिर्गाचं ग ! पड्लं पानी
म्हने बापुया सोवद काहाडुनी
करा पेऱ्नी । तुम्हि चाला ०

३

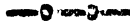
पन्हाटिचं धीं घे तूं पारे !
तूं घे जोंधें, तूं धर गोन्हे
चाडं, मोघं -व्हा ग म्होरे
घेउनूदयानी । तुम्हि चाला०

४

काहुन अशि हा करता वड्पट्ट
पाय आपलं उचला चड्पट्ट
चला भुरे वावरांत झड्पट्ट
पांखरावानी । तुम्हि चाला०

५

उशिर न अक्षी लावा कांहीं
अट्टपा बिगिबिगि करा ग ! घाई
तठीं नाहितर माज्या पार्थी
रडल घर धडनी । तुम्हि चाला०

३० आटपाट नगरांत--

१

आटपाट नगरांत

नांदे राजाची ग राणी

नांव मैनाई तियेचें

रूप गोड फुलावाणी

२

नाहीं नोवऱ्याचा पत्ता

कुळशिळ न माहीत

चौदा चौकड्याचें राज्य

तिच्या होत पदरांत

३

मंवाबाईच्या कृपेनं

पार्यां लोळण घे सुख

तिला सांळुकां नांवाची

एकुलती एक लेक

४

लेक एकुली राणीची
गोरीपान जशी सीता
मग शृंगाराच्या तिचा
थाट काय विचारतां

५

तिला राहाया छानसा
खोपा सुग्रणीनं केला
एका आंब्याच्या डांगीला
तिचा बांधला झिकोला

६

रुपे अंगाला तियेच्या
मउ रुवाचा गालीचा
पांघराया पलंपोस
अरणीच्या पाकळ्यांचा

७

क्षोप जेव्हां घेइ बाळी
वारा विझणा पालवी
कोणी पाय चुरी कोणी
टाकी अर्गीं शाल नवी

८

अशा थाटांत चालले
दिन राणीच्या लेकीचे
वर्षे महिने सरले
वय झालें लगीनाचें

९

शेव आला साळुंकीला
झाली पोर चवदाची
दिसे जशा फुललेली
कळी गुलाब फुलाची

१०

देशोदेशीच्या राजांनीं
केली पोरीला मागणी
पण साळुंकीच्या मना
आला नाहीं त्यांत कोणी

११

तिनें सावित्रीसारखी
पृथ्वी घातली पालथी
निवडला पक राघो
तिच्या जन्माचा सोबती

१२

झाली लग्नाची तयारी
घरीं आला नवदेव
आभाळाच्या मांडवांत
फुटें वन्हाड्यांचं पेंव

१३

रूपें नोवरा देखणा
मोठ्या टेकीनं तो चाले
डोळे पाणीदार, ओठ
जसें भेदरें पिकलें

१४

आणि नवरीचें तोड
सोनचाफ्याचं फूलच
पण एका खोडीपारीं
झालं मातेरं रूपाचं

१५

पाय तिचे काळेकुट्ट
जसें लढ्याचें ओंगण
थेतां ध्यानांत राघोच्या
उतरलं त्याचं मन

१६

जानोश्यांत वन्हाडणी

मुरडत होत्या नाक

पाहुन तें सालुंकीच्या

उरीं भरला ग धाक

१७

झणे 'काय करूं देवा

घडी मोडते लग्नाची'

सय झाली तिला तेव्हां

मोरु दादाच्या पायाची

१८

गेली रातारात घरीं

दिठ टाळून सव्यांची

दीनवाणी होउनिया

करी आळवण त्याची

१९

मोरु दादाच्या मनांत

तिनं पेरली साकर

झणे 'अशा वेळीं दादा—'

माझ्यावर दया कर

२०

एका पंधर्वाड्यासाठीं
पाय उसणे दे तुझे
वागवीन जन्मोजन्मीं
उपकाराचें मी ओझें

२१

आली दया मोरोबाला
घेवविली त्यानं आण
पाय देऊन स्वताचे
तिचे घेतले आपण

२३

दोघांचाही हा करार
ठावा नव्हता कोणाला
गेली सालुंकी उडून
थाट लगीनाचा झाला

२४

गेली सासऱ्याच्या घरीं
केला संसार सुखानं
पाय परत द्यायची
आण गेली विसरून

२५

दिन गेले, गेले महिने
वर्षे कितीक लोटलीं
घरीं मोरोबांची स्वारी
वाट पहात बैसली

२६

क्षण पायाकडे पाहे
पाहे क्षण नभाकडे
काळे पाय दिसतांच
येतें डोळ्यामधें रडें

२७

वेड लागलें मोराला
गेला सोडून नगर
राहे जंगलांत सदा
जसा कोणी साधू थोर

२८

जेव्हां जेव्हां येती नर्मी
ढग काळे काळे भोर
सय होऊन पायांची
दाटुनिया येतो उर

२९

अंग शहारे तयाचे
तेव्हां उभवी पिसारा
पाय आपआपटून
गाळितसे अश्रूधारा

३०

होवो दुःख वा हरिख
आसूं डोळयांत तयार
आसवांच्या दानामुलें
चाले तयाचा संसार

३१

राणीच्या ग लेकीवर
चुकूनिया विसंबले
हणूनिया मोरोबाला
दुःखफल प्राप्त झालें

—०—

३१ ही कोण ?

१

गोफण घेउनि करीं

उभी ही कोण मावच्यावरी ? ॥ घृ. ॥

कणसांमधलें मोति खावया
झांक खगांची येई स्थलं या
पांगोरा तों वाजवुनीया
हाकी वरचेवरी । उभी ही ०

२

शेव डोइवर चंद्रफळेचा
बाणा करि परि रणमर्दाचा
गोफणितां कर बिलोरांचा
ध्वनी चित्त मम हरी । उभी ही ०

३

कैन्या कणसें पोटरकीचीं
हिरें माणिकें हींच आमुचीं
माग्यदेवि कां शेतकन्याची
घेउनि ये भूवरीं ? उभी ही ०

४

तीक्ष्ण नजर शेतावर फेंकुनि
देई उजळा पिका लागुनी
वेळ कंठिते मधुनी मधुनी
गात गात मल्लुरी । उभी ही

५

धांड्यांचीं सळसळतां पानें
घे कानोसा स्थिर चित्तानें
तोंच दिसे घरधनी-तयानें
लाजे बहु अंतरीं । उभी ही ०

३२ शिवाजी आणि चिपळूणकर

(मंदारमाला)

१

यानें स्वराज्यांत त्यानें स्वभाषेंत
उत्कृष्ट चैतन्य उत्पादिलें
यानें स्वधर्मास त्यानें कवी-
विस्मृतीच्या दरींतूनिया ओढिलें
स्वातंत्र्यविद्वेषि नीचांस यानें
तयानें स्वभाषेचिया निंदकां
खड्गें तथा लेखणीनें स्वताच्या
रणीं लेखनीं चीत केलें न कां !

२

भाषापुनी पंडिताला शिवानें
जुने उर्दु शब्द स्वभाषेंतले
घेंचून सारे खड्यासारखे ते
उकीड्यावरी फेंकुनिया दिले

या विष्णुने आंगल भाषेतले
श्रीमहाराष्ट्रवाग्देवतामंदिरीं
चौर्येच्छु जे नीच त्यांच्या न माने-
घरी ठेविली काय सांगा सुरी ?

३

मातेस सोडूनिया आपल्या
यावनी दास्यकातेस जे भाळले
स्वातंत्र्यपियूष पाजून त्यांना
शिवानें तिच्या सेवनीं लाविलें
या विष्णुने आंगलभाषाविमुग्धांगना-
सेवनीं नित्य जे रंगले
त्यांना स्वमाता महाराष्ट्र भाषा
तिच्या राउळीं कां नसें आणिलें ?

४

होता शिवाजी न, जाती तरी
मातृभूमी अविधांचिया बंधनीं
शेंडी शिरीं राहती ना मुळीं
भ्रष्ट होत्या सदा हिंदुच्या नंदिनी

विष्णूविना पूज्यभाषा मराठी
 तशी हाय ! ही कां न आंगलाळती ?
 सौभाग्य होतें न कां नष्ट तीचें
 तिची काव्यगंगा न कां भ्रष्टी ?

५

या क्षात्रतेजा भिवोनी रणीं
 गाळिले गर्भ प्रत्यक्ष शत्रूनिही
 त्या विष्णूच्या ब्राह्मतेजें विवादीं
 भयाभीत झाली न कां ही मही ?
 दोघांसही देउनी जन्म हो ही
 महाराष्ट्रभू धन्य ! आर्यांगना
 येतां स्मृतीमाजि नावें तयांचीं
 कुणाचा न माथा लवे वंदना

६

अद्रिस्थ दुर्ग स्ववाङ्मदिरे नित्य
 आलापिती तद्यशोगायनें
 दोघांसही अंघरीं श्रीनिशा रोज
 ओवाळि नक्षत्रनारांजनें
 अर्पीं प्रभातीं फुलें जन्मभूमी
 तिच्या लाडक्यांच्या समाधीवरी
 दोघांचिही वैभवे पाहुनी हीं
 न हो हर्ष कोणाचिया अंतरीं

३३ आई !

१

आई ! बालपणीं तुला कितितरी या बालकें आसिलें
प्रेमानें सुतवत्सले ! परि तुवां तें सर्वही साहिलें
होतां चूक सुताकडून तव या तूही मला मारिलें
धात्सल्यें परि तूंच शेवटि मला अंकावरीं घेतलें !

२

होतां क्लेश मला तुझा मुखशशी निस्तेज व्हावा गडे !
अश्रुक्लिन्न मला बचून नयनीं तूझ्याच यावें रडें
जावा हजलधीं तुझा डडुळुनी—येतां मला आपदा
व्हावें चित्त तुझें विदर्ण शतधा माझ्या वियोगें सदा

३

वर्षांतीं परतें घरीं—तंव तुला आनंद व्हावा किती
'माझा विष्णु हुषार फार' ह्मणुनी प्रेमें करावी स्तुती
स्नेहानें कर कोंवळा फिरवुनी पाठीवरोनी गडे !
घालावे शिरिं माझिया मग तुवां हर्षासवांचे सडे

४

आई ! वत्सलता न ती मज अतां विश्वांत कोठें दिसे
प्रीतीवांचुन जीव हा तडफडे—लागे तयाला पिसें
नाहीं आश्रयभूत व्यक्ति दुसरी—तूझ्या स्मृतांवांचुनी
तूं गेलीस, अरण्य केवळ मला हें विश्व तेव्हांपुनी !

३४ माझी ताई

(दिंडी)

१

सान कलिका ही जातिवल्लरीची
स्नेहगंगेची जणों रम्य धीची
ताई माझी - कल्पना सत्कवीची
निरागस किंवा मूर्ति मधुरतेची

२

इच्या नयनीं रवि शशी बैसवीले
कपोलावरि सुमगुच्छ काय डोले
नील कुंतलिं अलिपुंजभास होतो
तिलक भार्ती सौंदर्य भूषवीतो

३

कुणी म्हणती शशिकोर नर्मी आली
परी खोटी ही असे सर्व बोली
कोर नच - विलसतें व्योमभागीं
अंगुलीचें नख इच्या धवलरंगीं

४

शानु अमुची मंजुषा सदगुणांची
बालप्रतिमा निज मातृदेवतेची
म्हणुनिया हे गुंतले असाति ताई ।
पांचही माझे प्राण तुझ्या पार्या

५

मातृविरहें मज विश्व शून्य झालें
हृजमुलें परि चैतन्य त्यांत आलें
येई शांते ! मज देई गोड पापा
तुच्छ लेखिन मग मी समस्त तापा

३५ जुन्या गृहास—

(दिंडी)

१

तुला जातां सोडून दुःख वाटे
मेत्र युगुलांतुनि अश्रुपूर लोटे
कंठ दाटे - रोमांच अंगि येती
वर्णवेना मज हाय ! अवस्था ती

२

इथें राहुनि कांठिलें बाल्य आम्ही
मातृअंकां या स्थलीं लोळलीं मी
स्नेहभावे जल घालुनी सुवेळीं
जाइजुड्या या वाढविल्या वेली

३

- आणि येथें - हुंदका आवरेना
लेखणीनें तें दृश्य वर्णवेना
इथुनि माझी प्रेमला मातृवल्ली
घरीं देवाच्या निघुन हाय ! गेली

४

बशा स्मृतिनी प्रिय तूच मला लोकीं
गृहा ! त्या तुज सोडणें आज शोकीं
पाव बळाति न, मज चित्त इथें गुंगें
गृहा ! शेवटचा नमस्कार हा घे

५

कार्ययोगें प्रियतमा या स्थळाला
कधी काळीं हा बाळ जरी आला
तरी बघुनी तुज कसा विस्मरेन
इथें गाळाया अश्रु दोन तीन !

॥ १५० ॥

३६ हैं सुख काय तुझ्या नगरीं ?—

१

हैं सुख काय तुझ्या नगरीं ? ॥ धृ ॥

चंद्रमौलि ही जीर्ण खोपटी

गुरें पेंगती तीच्या निकटीं

क्षुद्रघंटिका श्रवणसंपुटीं

ओपिति रव माधुरी । हैं सुख ०

२

स्नेह सुनिर्मल, श्रद्धा प्रेमल,

विचार कोमल, मन गंगाजल

सद्गुण शशिकर हा खेड्यांतिल

रमवी चित्त चकोरी । हैं सुख ०

३

स्वार्थाचा नच इथें पसारा

परमार्थाचा वाहे धारा

मातृभूमिरत जन हा सारा

हृदयीं ध्यात मुरारी । हैं सुख ०

४

रामपहारीं हरिभजनध्वनि
जागृत करि मज सहसा येउनि
घर्घर रव जात्याचा कर्णी
प्रभुगुण गायन वितरी । हें सुख ०

५

स्वार्थ - दंभ - मद लंपट शहरीं
समाधान मिळणार कुठुन तरि
देई आश्रय मला सदा हरि !
माझ्या खेळ्यांतरीं । हें सुख ०

३७ अनुत्साह

(वसंततिलका)

जाणें उद्यां न परि उत्सुकता मनाला
दुःखार्णवांत जननी ! जन ह्या बुडाला
जाऊनि काय करू माऊलि ! मी गृहस्थें
मूर्तीं तुझी न मजला दिसणार तेथें !

३८ तुझ्या शोधांत—

१

तुझ्या भेटीसाठीं आई !
किती आतुरला जीव
शोधशोधण्यांत तुला
दंग सारे देहभाव

२

येतां चाहाळ अंगणीं
कान घेतात कानोसा
जाय झेपाउनी तेथें
जीव माझा वेडापिसा

३

कोठें दिसतां साडली
आलीस तूं वाटतसे
मान वेळून पाहतां
निराशेचें भूत हांसे

४

कुणी गुणगुणतां गाणें
भाव हृदयीचे हालती
तुझ्या स्मृतीचे स्नेहाळे !
धागे धागे उकलती

५

उचंबळुनीया चित्त
नेत्रीं भभू तरंगती
बिंदुबिंदुमार्जी त्यांच्या
तुझीं रूपें आंदोलतीं

६

वेडें मन धरूं जातां
मोठ्यें सारीं निथळती
मूठ उघडून पाहतां
दिसे नैराश्याची माती

७

कोनोकोनी देवी तुला
जीव शोघून भागला
नैराश्याच्या दीपावीण
प्रकाश न कोणी दिला

३९ संगमावरील सायंकाळ

(केशवकरणी)

१

अरुणवर्ण उधळीत करानें निजपतिवदनावरी
हांसली पश्चिम दिक्सुंदरी
सप्तवर्णभूचापनियोजित कटाक्षशर-संकरिं
विंधिला दिनमणि हृदयावरी
मोडुनिया तों रविरायानें घट्ट धरांनी उरीं
गोविली बाहुद्वयपंजरीं
मन्मथें दृढालिंगुनी स्वयें तां रती
घेतले तयेचे मुक्यावर मुके किती
ती लाजलाजुनी अर्धी झाली सती
खेळ तयाचा पाहुनि लाजे पूर्व दिशा अंतरीं
गुलाबी कोडें रसिकां करी

२

गर्व गळाला भान हरपलें अर्धस्फुट लोचनी
 पश्चिमा दंग सौख्यसेवनीं
 वस्त्र गुलाबी इतरस्तां पसरलें शिथिल होउनी
 तयाची वार्ता ना तन्मनीं
 सौख्यसमाधिस्थ त्या द्रयावर इतर दिशा-कामिनी
 टाकितां मेघ-वस्त्र गुंफुनी
 गुंगवाया द्विज गाणीं गाती कुणी
 पालवी तयांना मलयानिल येउनी
 पर्येकीं निज वधुवरांस त्या घेउनि
 अस्तगिरीवर श्रीशुकाचा मंददीप लावुनी
 बैसली गात सांध्य यामिनी

३

त्रास न द्यावा तया म्हणोनी मंजुळ रव काढुनी
 परतल्या अतां पक्षिपक्षिणी
 प्रभात समयीं गोपासह ज्या वत्स घरीं ठेवुनी
 निघाल्या चरायातें वनीं
 त्याच धेनुबालिका गळ्यांतिल नादवुनी किकिणी
 उधळल्या अतां गृहालागुनी
 वाज्रवां गुराखी श्रवणमधुर पांवरी
 त्या साथ देति पुटपुटत विपिन निझरी
 घुडमळे नाद तो कोंडुनि गिरिकंदरीं
 सकल सृष्टि जाहली गानमय, मास्तलहरीवरी
 विराला नाद तोच अंबरीं

मधुर मधुरतर सृष्टिसतीचा गोड गळा ऐकुनी
 लाजल्या सर्व अप्सरा मनीं
 मुरलीधर कृष्णाच्या वेणुस्वना जशी मोहुनी
 राधिका न कळत जाते वर्नी
 तशी हळू-ठाजून येत एकेक नर्मी चांदणी
 जातसे देहभान विसरुनी
 गुणगुणू लागल्या जेव्हां सान्या जणी
 निघतात मधुर गीतराग तों त्यांतुनी
 चवथीची आली चंद्रकोर रिंगणीं
 अष्ट दिशा भोंवतीं तियेच्या करांत कर गुंफुनी
 जाहल्या दंग सर्व नर्तनीं

दृश्य सकल हें हृदयसंपुर्ण प्रेमें कवशालुनी
 वाहते अमंद मंदाकिनी
 किती जाहले तरी जान्हवी अंबरपथगामिनी
 प्रिय तिला स्वर्गांतिल भामिनी
 बालवयीं आपल्या खेळली अमूप दिनयामिनी
 तयांसह सुरेशनंदनवनीं
 जरि अतां भूतलीं दुर्दैवें पातली
 तरि नाहीं निज मैत्रिणीस ती विसरली
 ह्याणुनीच तया घेउनी स्वधवलांचलीं
 मूर्त मैत्रिणीप्रेम जगाला दावित सगरांतुनी
 चालली डुलत जन्मुनंदिनी

गंगामाई ! हृदय किती तव उदार सदये ! दिसे
 सदा तें तुडुंब वत्सलरसें
 किती जीव तारिले तुवां गे ! बुडावयाच्या भिषें
 तयाची गणती मजला नसे
 आठवतां तुज उचंबळे मद्रहृदय लागतें पिसें
 तुझ्याविण जर्गी करूं मी कसें ?
 जरि बालक तव हें जगास कंटाळलें
 तुज अगतिक होऊनिया शरण पातलें
 तरि कृपा करोनी त्यावर सुतवत्सले !
 घेई तव उदरांत माउली ! ठेवुनि अतिसौरसें
 विनंती हीच एक तुज असे

ऐकुनि अभ्यर्थना चालली पुढें वामलोचना
 कराया स्वयें बलुभार्चना
 तोंच भेटली हिरण्वती तिज देउनि आलिंगना
 रंगली तिथें त्र्यंबकांगना
 उपमादेविस जणूं भेटली कालिदासकल्पना
 भासला संगम तो मन्मना
 कीं स्वयंस्फूर्त भक्तीस मुक्ति लाभली
 रागिणीस कीं उत्तरा इथें भेटली
 लतिकेस मालती काय प्राप्त जाहली
 किंवा भेटे कादंबरिला स्वयें हंसनंदना
 शक्तिला कार्योत्सुक कामना

मालिगनसौख्यांत होउनी दंग मनीं रंगती
 तयाचे तरंग वर्णू किती !
 वार्ता माहेरची विचारी उत्सुक भागीरथी
 सांगते तिला ती हिरण्वती
 होउनिया एकरूप गोष्टी सांगत दोन्ही सती
 चालल्या पुढें सुसत्वरगती
 जाउ दे कल्पने ! तयालागि गुंगत
 अडविशी कशाला व्यर्थ तया सांप्रत
 जाशील कोठवर !— अनंत गिरिजापथ
 परत फीर ये सखे ! नातरी सज्जन तुज हांसती
 तारका डोळे मिचकावती

४० आमची शांता

शांता ताई छान । आमुची ॥ धृ ॥

श्रवणमनोहर मत्कवनांच्या
स्फूर्तीची ही खाण । आमुची०

मातृवेलिबर उमले किंवा
सुंदर कलिका सान । आमुची०

गंधर्वांच्या संगीताची
मूर्तिमंत कीं तान । आमुची०

टाकिन ओवाळुनि हिजवरुनि
अमूल्य ही मत्प्राण । आमुची ०

दयाघना ! तूं जपुनि ठेव हें
माझें शांतिनिधान । आमुची०

४१ लव्हाळीं

१

खेळ्याच्या पायाशीं नईच्या थडींत
जन्मलीं गान्यांत लव्हाळीं हीं
नांव गांव कांहीं रंगरूप नाहीं
फळें फुलें तींही कोठचीं त्यां ?
वेंडकोळ्या सदा डोंडोंवती भोंती
आंतुन टोंचती क्षुद्र जन्तु
सोसूनियां परी सर्वही आघात
दिन कंठितात शांत चित्तें ?

२

नईच्या लाडक्या लेकी-लहरीशीं
चाले अहर्निशीं खेळ त्यांचा
रानावनांतील देवतांचीं बालें
शृंगाराचे चाले साधे त्यांच्या
अंगा घुसळीत सदा वीची येती
चरणां लागती प्रेमभावें
अनुनये त्यांच्या आनंदुनी चित्तीं
मान डोलविती लव्हाळींही

अतिथि कोणीही घरालागि येतां
 नमस्कारिती त्यां आदरोनि
 प्रेमसरितांच्या पुरीं नाहतांना
 वांकविती माना नम्रतेनें
 राग द्वेष सारा सांडुनिया दूर
 करिती संसार समाधानें
 कौतुक तयांचें करील ना कोण
 सदा पायीं लीन लोकांच्या जे ?

परीशिष्ट [टिपणी]

१ आवाहन (धंतोली नागपूर ऑगष्ट १९२९) हीं कडवीं ' कांचन-माला ' नांवाच्या एका संकल्पित खंडकाव्याची प्रस्तावना म्हणून लिहिलीं होती. पहिल्या दोन कडव्यांत श्लिष्ट शब्दांनीं बहुतेक आधुनिक कवींचीं व त्यांच्या कृतींचीं नांवें गोवलीं आहेत.

- ओळ ३।४ रविकिरण मंडळ पुणे. त्यांचे ' प्रभा ' नांवाचे प्रकाशन
" ५।६ विहंगमवृंद, नागपूर. त्यांचे ' पिंपळगान ' नांवाचे प्रकाशन
" ७ चंडोल—रा. टेकाडे, पहा आनंदगीत प्रस्ता. पा. ७ ओळ २५
" ८ पोपटपंचि—रा. जयकृष्ण केशव उपाध्ये कृत.
" ९ भृंग—Bee. रा. नारायण मुरलीधर गुप्त आकांला
" १०।११ शारदाश्रम यवतमाळ. त्यांचे ' विदर्भवीणा '
- क. २ ओ. १।२ रा. दुर्गादास आसाराम तिवारी. त्यांचे ' चंडिकाशतक '
- " ३।४ रा. चंद्रशेखर व त्यांचे गोदागौरव नांवाचे खंडकाव्य.
" ५।६ प्रो. बेहेरे, व त्यांचे ' स्मरणी ' नांवाचे खंडकाव्य.
" ७ रा. भवानीशंकर श्रीधर पंडित. नागपूर.
: ८ रा. कुसुमाकर कवि, मुंबई. यांची ' उन्मनस्काचे गीत '
- हणून एक सुंदर कविता आहे.
अनिल—रा. आ. रा. देशपांडे फुलवात कर्ते.
" ९ शेंडूचे फूल—रा. केशवकुमारकृत शेंडूचीं फुले.

” १०।११ रा. भास्कर रामचंद्र तावे. स्वर्णकण—पहा. तांब्यांची कविता

भाग २ ‘क्षण साफल्य’ कविता. ओळ १ ली

क. ४ ओ. ५ पहा ‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवशां

जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः’

२ करुणासप्तक (खामगांव हायस्कूल ऑक्टो. १९२४)

३ स्मृतिचित्र (मॉरिस कॉलेज वसतिगृह नागपूर. सप्टें. १९२५)

चि. कु. शांतास उद्देशून लिहिलेली कविता

४ श्रीरामटेक (मॉ. कॉ. व. नागपूर. सप्टें. १९२५)

५ कवितेस (मॉ. कॉ. व. नागपूर. आक्टो. १९२५) क. १

ओळ २ of Red is the colour of love and youth
Green is the colour of faith and truth

६ अभागी शेत० उद्गार (मॉ. कॉ. व. नागपूर. जाने. १९२६)

७ आशेस (नरवेल. ता. २९ ऑक्टो. १९२६)

येथून सौंदर्यास पर्यंतच्या कवितांना अनुक्रमांक द्याव्याचे
चुकून राहिले. ते द्यावे.

८ स्वप्नी तुला पाहत (नरवेल ता. २५ ऑक्टो. १९२७)

९ कौतुक कोण करी? (मलकापूर ता. ३१ मे १९२७)

चाल ‘अगाध कांहीं तरी’ या टिळकांच्या गीतासारखी.

१० संगमोत्सुक (मलकापूर ता. ४ जून १९२७)

११ पेरणी (मलकापूर ५ जुलै १९२७)

१२ श्रीमुक्ताबाईच्या० (आरंभ कोथळी—एदलाबाद येथे. पुन-
लेंखन मलकापूर ता. ६ जुलै १९२७)

१३ मी काय त्यावांचुन? (मलकापूर जुलै १९२७) ही, पूर्णेच्या
तीरावर व स्मृतितरंग ह्या तिन्ही कविता माझे मित्र

कै. दामोदर मारोती पाटील, नरवेल यांना उद्देशून लिहिल्या आहेत. औद्योगिक शिक्षण घेण्यासाठी ते जर्मनीत गेले असतां तिकडेच त्यांचा मृत्यु झाला.

१४ काळास (वाय्. एम्. सी. ए. नागपूर २२ ऑगस्ट २७)

१५ उचकी (वाय्. एम्. सी. ए. नागपूर. ता. २६ ऑगस्ट १९२७)

१६ सौंदर्यास (वाय. एम्. सी. ए. नागपूर ता. १५ सप्टेंबर १९२७)

१७ पूर्णेच्या तीरावर (मलकापूर ता. २८ आक्टोबर १९२७)

१३ व्या कवितेवरील टीप पहा. पूर्णा ही नरवेलच्या उत्तरेस सातपुड्याच्या पायथ्याशी वाहणारी नदी असून नळगंगा व पूर्णेच्या संगमावर कोटेश्वर देवालय आहे. याच देखाव्याचें वर्णन पाहिल्या ३ कडव्यांत आलेले आहे.

क. १ सप्तशृंग—सातपुडा या अर्थी.

क. ५ वाळकीं (अनेकवचन) शेतांत लागणाऱ्या एका वेलीचीं फळे. हीं खाण्याच्या व भाजण्याच्या उपयोगांत येतात.

१८ इंद्रधनुष्य (नरवेल डिसेंबर १९२७) क. २ ओ. ३. मेघाच्या पोटांतून मोत्यांची उत्पत्ति होते हा संस्कृत कविसमय लक्षांत घेऊन ही ओळ वाचावी. पहा—करींद्रजीमूतवराह-शंखमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रधितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥

१९ शिवबास (या कवितेचा लेखन काल टिपून ठेवलेला नाही.

२० क्षमस्व (वाय्. एम्. सी. ए. ता. २० फेब्रु. १९२८) जाति—प्राची—‘ अजुनि लागलेचि दार उजळे ही प्राची ’ ही चाल.

२१ नक्षत्रावलि० (मलकापूर ता. १६ नोव्हेंबर १९२८)

२२ गालबोट (मलकापूर ता. १९ नोव्हेंबर १९२८) चाल. जाति ओवी. या कवितेत खेड्यांतील लहान मुलींच्या तोंडची भाषा वापरलेली आहे. अभिनय करून हें गीत ह्मटल्यास त्यांतील खरे माधुर्य प्रत्ययास येईल.

ओ. २ डाव (१) जेडा (२) कवड्या खेळतांना फडकविण्यासाठी व दुसऱ्या कवड्यांवर मारण्यासाठी मोठी कवडी निवडतात ती. ही कवडी ओळखूं येण्यासाठी हिची पट बाजू दगडावर घालतात. तसें केलें ह्मणजे तिच्यावर आपल्या डोळ्यांतील बुबुळा प्रमाणे काळसर गोल भाग तयार होतो व ही कवडी दुध्या रंगाची असली ह्मणजे तर वर सांगितल्या प्रमाणे घासल्यावर ती पूर्णपणें आपल्या डोळ्यासारखी दिसू लागते.

ओळ ४ चिडी—चिमणी.

२३ महाश्वेतेची दिनचर्या (१५ नोव्हेंबर १९२८) बाणभट्टाच्या कादंबरींतील महाश्वेतेच्या आत्मचरित्राच्या उत्तर भागावर या कवितेची उभारणी झाली आहे.

क. ४ पुनी—पासून

२४ स्मृतितरंग (धंतोली नागपूर ता. ९ सप्टेंबर १९२८)
१३ व्या कवितेवरील टीप पहा.

क. १ ओ. २ दिवल्या (ए. व. दिवली) पणत्या, खापराचे दिवे.

” ” ४ शीतांशुचीं ध्वजरूप असलेलीं शुभ्र मौक्तिकें (तारा)
त्यांच्या सरांनी (हारांनीं, मालिकांनीं)

क. २ ओ. २ वावर—शेत

” ३ ” १ म्हाली—म्हावी (मशालजी—मशाली—महाली—म्हाली.
लग्नप्रगसंगीं मशाल धरण्याचें काम म्हाव्याकडे असतें)

” ओ. २ टिकसा—उटणें.

” ६ ‘ विटापा ’ ऐवजीं ‘ विटपा ’ वाचावें.

” ३ यापुढील कडव्यांचे आकडे चुकीचे पडले आहेत ते
दुरुस्त करून घ्यावे.

२५ निरोप घेतांना (लेखनकाल टिपून ठेवलेला नाहीं) श्री.पांचल-
गांवकर महाराजांना उद्देशून ही कविता लिहिली आहे.
मुक्तेश्वर त्यांचें दैवत.

२६ मार्ग प्रतीक्षा (धंतोली नागपूर ता. २४ सप्टें. १९२९) जाति-मेनका

२७ निंदकास (धंतोली नागपूर ता. २७ सप्टें. १९२७)

२८ अंगाई (धंतोली नागपूर ता. २७ सप्टें. १९२९) जाति—ओवी.

क. ३ ओ. २ भुलजाई—बाहुली.

” ५ ” १ हाड्या—कावळा (हड्डकः या संस्कृत शब्दापासून.
पहा. विविधज्ञानविस्तार ऑगस्ट १९२८ पा. ३२९)

” ओ. ४ शेव—पदर

क. ६ ” १ आकू—कुत्रा. ओ. ४ वायकारणीं—विनाकारण

” ७ ” १ हम्मा—गाय ” २ दुदु—दूध

” ८ ” १ वजे वजे—हळूं हळूं

” ९ ” १ चिड्या—चिमण्या, पताका; ताव—कागद

२९ पेरणीसाठीं (धंतोली नागपूर ता. २९ सप्टें. १९२९)

चाल. भाव धरा रे । अपुलासा देव करा रे

क. १ सम्या—सर्व; मोहन—तेल, अर्थात् गोडेल; ठेसा=तिखट.

२ आभाय—आभाळ, आकाश; वानी—सारखें; मिर्गाचें—मृगाचें;
 बापुया—चातक पक्षी. हा पावसाळ्याच्या आरंभाला येऊन
 पेडरते व्हा ' असे शब्द काढतो. त्यावरूनच शेतकरी
 पेरण्याची तयारी करायला लागतात.

क. ३ पन्हाटी—कपाशीचें झाड; चाडं—ज्वारी पेरण्याचें लांकडी
 यंत्र. मोघं—सरकी पेरण्याचें लांकडी यंत्र.

क. ५ घरधनी—नवरा, मालक.

३० आटपाट नगरांत (धंतोली नागपुर ५ आक्टो. १९२९)

क. ५ ओ. ३ डांग—फांदी; झिकोला—पाळणा

" ६ " २ रू—सरकी काढून घेतलेला कापूस. पलंपोस—चादर.
 अरणी—एका रानफुलाचें नांव. या फुलाचा वास दुरून
 फार चांगला येतो. पण फूल कुस्करल्यावर मात्र त्याची
 फार घाण येते.

" ९ " १ शेव येणें—पदर येणें, न्हाण येणें

" ११ " ३ राधा—राघू. पोपट.

" १३ " २ टेक—ऐट; भेंदरे—तमाटा

" १४ " ३ खोड—व्यंग

" १५ " २ लढे—भरतीचा मोठा गाडा

" २१ " २ आण—शपथ

" २८ " ३ सय—आठवण

" ३० " ३।४ मोराचे अश्रू पिऊनच लांडोरीला गर्भधारणा
 होते हें प्रसिद्धच आहे.

३१ ही कोण ? (मलकापूर ता. ५ नोव्हेंबर १९२९)

क. १ मावचा-शेतांत उंच बांधलेला गवती माचा; झाक-समुदाय.
पांगोरा-बुजगावणे.

क. २ चंद्रकळा-लुगड्याचा एक प्रकार.

क. कैत्या-कपाशीचीं हिरवीं बोंडें; पोंटरकीचीं कणसें-दाणे भरत
चाललेलीं हिरवीं कणसें.

क. ४ भल्लरी-विभ्रांतीसाठीं गावयाचें गाणें.

क. ५ धांडा-जवारीचें हिरवें झाड. कानोसा-कान देऊन ऐकणें.

३२ शिवाजी आणि चिपळूणकर (मलकापूर ता. १३ नोव्हें.

१९२९) चिपळूणकरांच्या I am the Shivaji of Marathi
language या उक्तीचें समर्थन व स्पष्टीकरण वरील
कवितेंत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३३ आई ! (श्रीक्षेत्र कोटेश्वर. नरवेल ता. २९ मे १९२९)

३४ माझी तार्ई (नरवेल ता. ३१ मे १९३०) धाकटी बहीण
शांता, तिला उद्देशून.

३५ जुन्या गृहास ! (नरवेल ता. १ जून १९३०) मलकापूर येथील
आमचा राहण्याचा वाडा, घरांच्या वाटणीच्या वेळेस,
काकांच्या वाट्याला गेला, तेव्हां तें घर सोडण्याच्या प्रसंगीं
अंतःकरणांत उच्चबळलेल्या भावनांवर या कवितेची
उभारणी झाली आहे.

३६ हें सुख० (नरवेल ता. ८ सप्टें. १९३०)

क. ४ रामपहार-दिवस उजाडायच्या अगोदरची वेळ.

३७ अनुसाह (लॉ कॉलेज नागपूर. लेखन काल अनिश्चित)

३८ तुझ्या शोधांत (अमरावती ता. १६ ऑगस्ट १९३२)

क. २ ओ. ९ चाहाळ-चाहूल

” ७ ” १ कोनोकोनी-प्रत्येक कोपन्यांत

३९ संगमावरील सायकाळ (धंतोली नागपूर ऑगष्ट १९२९.

पहिल्या कवितेंत उल्लेखिलेल्या संकल्पित खंडकाव्यांतील

दुसरा एक उतारा

क. १ ओ. ११ गुलाबी कोडें-पहा कै. गडकन्यांची या मथ-

ळ्याची कविता

क. ७ ओ. ८ प्रो. वा. म. जोश्यांच्या ‘रागिणी’ तील.

” ” ९ कै. गडकन्यांच्या ‘भावबंधनांतील.

” ” १० हंसनंदना-महाश्वेता. बाणभट्ट.

४० आमची शांता (धंतोली नागपूर, १८ ऑ. ३०) ही कविता

कालानुक्रमानें छपावयाची चुकीनें राहून गेली ह्मणून

इथें छापली आहे. ‘तूं माझा यजमान’ ही चाल

४१ लव्हाळी (नागपूर ता. २१ एप्रिल १९३३)

